
Behringer, Wolfgang. *Hexenverfolgung in Bayern. Volksmagie, Glaubenseifer und Staatsräson in der frühen Neuzeit.* München 1987, R. Oldenbourg Verlag. IX + 533 p., ill.; ISBN 3-486-53901-9.

De studie van Wolfgang Behringer over de Zuidoostduitse (Beierse en Schwäbische) heksenvervolgingen vormt een waardige pendant van het in 1972 verschenen boek van E. Midelfort over het aangrenzende Zuidwest-Duitsland. Het gedeelte van de huidige Bondsrepubliek ten zuiden van Neckar en Donau behoort daarmee thans, wat de hekserij betreft, tot de best in kaart gebrachte gebieden van geheel Europa.

Mede omdat hij zijn voordeel heeft kunnen doen met het intensieve onderzoek naar de heksenvervolgingen van de laatste twee decennia, is Behringer in staat geweest in een aantal opzichten alle vroegere regionale studies te overtreffen. Het is niettemin een niet geringe verdienste van de schrijver dat hij de her en der gerijpte vruchten metterdaad heeft weten te plukken. Vooral zijn integratie van sociaal-, politiek- en ideehistorische benaderingen is bijzonder geslaagd te noemen. Zo geeft hij de lezer bij de eerste en grootste vervolgingsgolf, die rond 1590 de streek overspoelde, niet slechts een indruk van geslacht, leeftijd en sociale en economische positie van de slachtoffers, maar biedt hij tevens inzicht in de mechanismen die de vervolging in gang zetten, voortstuwden en deden wegebben. Daarbij pendelt hij voortdurend tussen verschillende abstractieniveaus, een werkwijze die het hem mogelijk maakt, zowel grote lijnen te schetsen als concrete gebeurtenissen aanschouwelijk te beschrijven. Een goed voorbeeld daarvan is zijn behandeling van de katalyserende werking die uitging van een groepje professionele beulen, die stad en land afreisden om hun deskundigheid bij het opsporen en folteren van heksen in praktijk te brengen.

Een analyse van deze vervolgingsgolf bevestigt het beeld dat ons uit andere streken bekend is. Eerst dient zich het complexe heksenbeeld uit de demonologie bij de autoriteiten stevig verankerd te hebben (in Beieren was dit tussen 1560 en 1590 het geval) en vervolgens moet, aangewakkerd door rampen, crises, epidemieën en dergelijke, onder de massa van de bevolking de 'vraag' naar strafrechtelijk optreden tegen de veronderstelde veroorzakers van de ellende bovengemiddeld geactiveerd zijn. In het dan ontstane klimaat begint de beruchte sneeuwbal van processen tenslotte op een betrekkelijk willekeurig punt te rollen, vooralsnog zonder gestuit te kunnen worden.

Behringer laat zien hoe in het door hem onderzochte gebied, naast de reeds genoemde scherprechters, vooral de diverse magistraten in hun sterk wisselende heksenangst en vervolgingsdrift de grillige loop der vervolgingen bepaalden. Ook maakt hij duidelijk dat niet alleen sprake was van kettingreacties als gevolg van onder tortuur geuite beschuldigingen, maar tevens van een zekere voorbeeldwerking, waarbij zich 'spontaan' steeds nieuwe vervolgingskernen vormden onder invloed van de gebeurtenissen in nabije plaatsen.

Tot de in het oog springende onderzoeksresultaten behoort onder meer de bevestiging van Midelforts stelling dat zeer omvangrijke heksenjachten op een gegeven moment aan hun

eigen dynamiek bezwijken. Net als elders was het ook in Beieren niet zozeer twijfel aan de realiteit van de hekserij, maar veeleer skepsis ten aanzien van de betrouwbaarheid van opsporings- en ondervragingsmethoden, die de vervolgingsgolf uiteindelijk tot stilstand bracht.

De intellectuele en politieke worsteling om de geloofwaardigheid van de gevolgde juridische procedures, die zich tot circa 1630 aan het hof van de Beierse hertogen en aan de universiteit van Ingolstadt heeft afgespeeld, vormt het thema van het middendeel van het boek. De uitvoerige protocollen van de hertogelijke Hofrat hebben het Behringer mogelijk gemaakt, een fascinerend beeld te schetsen van de manoeuvres van de radicale vervolgers en hun gematigde tegenstanders, waarvan de laatsten uiteindelijk het pleit in hun voordeel beslechtten. Dat daarmee overigens nog lang geen eind was gekomen aan de reeks processen en executies, blijkt uit de laatste hoofdstukken, waar de lijn wordt doorgetrokken naar de achttiende eeuw, die het demonologische heksenbeeld eindelijk door fundamentele kritiek ondergraaft. Voor het zo ver kwam, hadden ijverige magistraten eerst nog leden van rondzwervende jongensbendes ('Zauberbuben') en van schatgraversgenootschappen aan de gelederen van de meer traditionele vervolgingsslachtoffers toegevoegd.

Tot de minder gelukkige delen van Behringers boek behoren de paragrafen waarin hij tot een verklaring van de gebeurtenissen tracht te komen. Zolang hij zich beperkt tot de beschrijving van het optreden van individuen en groepen, maakt zijn betoog een hoogst plausible indruk, maar dat is veel minder het geval zodra meer algemene, causale en conditionele redeneringen worden opgezet. Nog het meest acceptabel, zij het wat aan de schematische kant, is de relatie die wordt gelegd tussen agrarische crises en vervolgingsgolven. Nauwelijks uit de verf daarentegen komt de 'mentale crisis', die vrij nadrukkelijk als verklarende factor mede naar voren geschoven wordt.

Daarnaast bevat het boek nog wel enkele uiteenlopende schoonheidsfouten, zoals een tamelijk onduidelijke afbakening van 'Hexen' en 'Zauberer' en het ontbreken van bruikbare kaarten, in het bijzonder van de staatkundige lappendeken in Schwaben. Dat neemt echter niet weg dat het werk van Behringer een standaard zet waaraan men de kwaliteit van volgende grote regionale studies zal moeten toetsen. – P.C. van der Eerden, Historisch Seminarium UvA.

Böth, Gitta. *"Selbst gesponnen, selbst gemacht..." Wer hat sich das nur ausgedacht? Trachtenforschung gestern, Kleidungsforschung heute.* Begleitheft zur Ausstellung, hrsg. von Helmut Ottenjann. Cloppenburg 1986, Museumsdorf Cloppenburg. 66 p., tatr. ill.; DM 13,-; ISBN 3-923675-08-9

De tentoonstelling waarvoor dit boekje als 'Begleitheft' diende, had tot doel het publiek de resultaten van het moderne kledingonderzoek te tonen. Een moeilijke opgave omdat de verwachtingen van dat publiek zo lang door traditioneel volkskundige opvattingen gevormd zijn. Afgaand op het 'Begleitheft' moet de tentoonstelling daar toch goed in geslaagd zijn. Op een heldere en overzichtelijke manier werden enkele mythes ontkracht, zoals de mythe dat de boeren vroeger, in de achttiende en vroege negentiende eeuw, al hun kleding zelf maakten. De absolutistische Duitse staten hebben in die tijd een dergelijke zelfvoorziening wel regelmatig gepropageerd, maar veel effect heeft dat niet gehad. Wel sloot deze van de overheid afkomstige ideologie goed aan bij de voorstellingen van de volkskundigen, die daar dan ook dankbaar gebruik van maakten bij hun schets van de trotse, zelfstandige, nog met beide benen in de oude tradities staande boeren. De tentoonstelling liet daarnaast ook zien dat de boeren, die altijd zoveel volkskundige aandacht kregen, vaak maar een klein gedeelte van de plattelandsbevolking uitmaakten, aan het eind van de achttiende eeuw slechts dertig procent. De rest bestond uit landarbeiders, handwerkslieden etc. Ook de kleding van deze bevolkingsgroepen kreeg ruime aandacht.

Er is echter nog meer gedaan dan het doorprikken van deze en andere misvattingen: de tentoonstelling liet ook zien hoe het kledingonderzoek op dit moment dan wel bedreven wordt. Dit moderne kledingonderzoek gaat niet meer uit van een tegenstelling mode – klederdracht, maar bestudeert de kleding als geheel. Daarbij wordt vooral gelet op de veranderingen in de kleding en de oorzaken en gevolgen van die veranderingen. Als de belangrijkste bronnen worden tenslotte de kleding zelf, schriftelijke bronnen als boedelinventarissen, egodocumenten en de voor Duitsland belangrijke ‘Steckbriefe’ (een soort opsporingsbevelen), afbeeldingen en vragenlijsten genoemd. – H.v.K.

Boiten, Lies. *Eten om te leven, leven om te eten. Groningers aan tafel sinds de middeleeuwen.* Met medew. van Renée Nip en Marie Christine van der Sman. Groningen 1986, Culinaire Vakschool/Groninger Museum. 136 p., talr. ill.; ca. f 30,-; ISBN 90-71691-05-5.

Ter gelegenheid van het zestigjarig bestaan van de Culinaire Vakschool in Groningen is uitvoerig literatuurstudie verricht en archiefonderzoek gedaan naar voedingsgegevens van diverse instellingen in Groningen, zoals herbergen, gasthuizen, weeshuizen. Daarbij is een schat aan materiaal over de voeding boven water gebracht, die tot nu toe weinig bekend of niet, of slechts zeer moeilijk, bereikbaar was. De grote verdienste van dit rijk geïllustreerde boek ligt dan ook in het feit dat een grote hoeveelheid gegevens over de Groningse voeding op een systematische wijze toegankelijk is gemaakt. – J.J.-v.P.

Conjurer le malheur... – Le monde alpin et rhodanien 14 nr. 2-4 (1986); 263 p., ill.

Deze gehele aflevering van ‘Le monde alpin et rhodanien’ is gewijd aan het ongeluk. Er is niet geprobeerd om vanuit een duidelijke probleemstelling dit onderwerp aan te pakken. Het is meer de bedoeling geweest om het ongeluk en de onderliggende angst voor een ongeluk van verschillende kanten te belichten. Dit is gebeurd door middel van een veertiental in onderwerp en benaderingswijze nogal uiteenlopende artikelen, waarvan ik hier de belangrijkste kort noem. *André Julliard* (p. 37-57) bestudeerde de houding van de boeren in Bugey (departement Ain) ten opzichte van veelvuldig voorkomende kwalen en ziektes. Men is altijd op z'n hoede en probeert deze kwalen te voorkomen door zich aan allerlei rituelen te houden en goed op de persoonlijke hygiëne te letten. Wordt er toch iemand getroffen dan overheerst een schuldgevoel. Men heeft zich niet aan de juiste voorzorgsmaatregelen gehouden.

Philippe Boutry (59-82) laat zien dat de officiële kerkleer in de negentiende eeuw het ongeluk, als iets wat je zo maar kon overkomen, niet erkende als oorzaak van menselijke tegenspoed, in tegenstelling tot het kwaad en het lijden, maar dat dat niet betekende dat de lagere geestelijkheid daarom het ongeluk als factor in het dagelijks leven ontkende. De opstelling van de pastoor van Ars, een in die tijd bekend bedevaartsoord, wijst erop dat men zocht naar een compromis tussen de kerkleer en de opvattingen van de gelovigen.

In de houding ten opzichte van epilepsie traden in de negentiende eeuw grote veranderingen op, volgens *Olivier Faure* (83-96). Aan de hand van verzoeken om opname in ziekenhuizen in Zuidoost-Frankrijk blijkt dat men epileptici niet meer thuis wenst te verzorgen. Men ging ze beschouwen als immoreel en gevaarlijk voor de openbare gezondheid. In dit proces gingen de opvattingen van de bevolking hand in hand met die van de medici.

De protestanten in het departement Drôme hebben eeuwenlang achtervolging en onderdrukking gekend. *Claire Reverchon* en *Pierre Gaudin* (97-113) hebben onderzocht welke rol dit verleden speelt in de hedendaagse herinnering. Deze herinnering blijkt vanzelfsprekend doortrokken met tragische gebeurtenissen, van de hugenotenvervolgingen tot aan de republikeinse opstand tegen Napoléon III, en zorgt ervoor dat de protestanten een sterk identiteitsgevoel kennen.

De onheilsgevoelens die de inwoners van het departement Lozère in de eerste jaren van de Franse revolutie hadden, vonden een uitlaatklep in enkele gevallen van bezetenheid. *Yves Pourcher* toont aan (155-172) dat men de demon die in de bezeten meisjes huisde als een manifestatie van de revolutie beschouwde. De gebeurtenissen tijdens en na de uitdrijving grepen zo diep in dat nog lang daarna de revolutie met het boze werd verbonden.

Dominique Camus heeft geprobeerd (173-192) de werking van vervloekingen te onderzoeken. Zij doet verslag van middelen en rituelen om iemand te vervloeken en de manieren om je tegen deze vervloekingen te beschermen. Werkelijk doordringen in de wereld van de hedendaagse toverpraktijken kan echter slechts als je niet alleen begrijpt wat er gaande is maar ook werkelijk participeert. Door deze participatie verkreeg zij in ieder geval in een eigen talisman.

Betoverd zijn wordt niet alleen maar als negatief gezien, zo blijkt uit gesprekken met bewoners van de Vendée en Anjou. Volgens *Patrick Gabriou* (193-205) geeft het de betoverden ook onbewust bevrediging omdat men kan verklaren waardoor de ongelukkige situatie veroorzaakt wordt. – H.v.K.

'... die jakken en rokken dragen'. Brabantse klederdrachten en streeksieraden. [Catalogus van de tentoonstelling gehouden in het] Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch, 31 mei - 31 augustus 1986. Samenstelling: Fea Livestro-Nieuwenhuis [met bijdragen van Hans van Koolbergen en Trudy Langeveld-van Lith]. ['s-Hertogenbosch 1986, Noordbrabants Museum]. 110 p., talrijke ill.; ISBN 90-71349-03-9; f 27,50.

Drie artikelen vormen de inleiding tot deze catalogus. *Fea Livestro* geeft een overzicht van de Brabantse kleding en de ontwikkelingen daarin sinds 1500, waarbij ze voornamelijk gebruik maakt van literatuur, beeldmateriaal en incidenteel ook van archivalia en van mondelinge en schriftelijke mededelingen. Speciale aandacht besteedt zij aan kinderkleding, gelegenhedskleding, mutsen en sieraden (p. 9-31). *Trudy Langeveld-van Lith* laat vervolgens zien hoe een poffer (een losse mutsversiering van linten en bloemen) vervaardigd wordt (38-39). In een derde artikel onderzoekt *Hans van Koolbergen* de sieraden in de Noordbrabantse Kempen, in het bijzonder de voormalige vrijheid van Oirschot, aan de hand van 410 boedelinventarissen uit de periode 1645-1820. Hij stelt vast dat het sieradenbezit bij alle sociale groepen sterk afhankelijk is van de economische situatie in de landbouw. Verder toont hij aan de hand van grafieken aan dat sommige sieraden (zoals de onderriem, de tandenstoker, en later het oorijzer) uit de mode raken en dat nieuwe (de gesp en het gouden kruis met knop) opkomen of een grotere verspreiding krijgen (de zilveren knoop), terwijl bijvoorbeeld de ring gedurende de gehele periode in de inventarissen voorkomt. Uit een vergelijking met de situatie in Weesp, waar hij eerder een dergelijk onderzoek heeft gedaan (zie VB 9 (1983) p. 3-52), blijkt dat de geschiedenis van het sieraad daar in grote lijnen dezelfde is geweest als in Oirschot. Wel heeft het oorijzer een enigszins andere ontwikkeling gehad. In beide plaatsen wordt het in de loop van de zeventiende eeuw populair, aanvankelijk vooral bij de niet-boeren, later ook bij de boeren. Terwijl het in Weesp echter in de tweede helft van de achttiende eeuw een typisch sieraad van de boerenbevolking werd, waarmee deze groep zich tot in de twintigste eeuw onderscheidde van andere sociale groepen, is het in Oirschot nooit kenmerkend geweest voor één bepaalde groep. Het werd hier, totdat het aan het eind van de achttiende eeuw uit de mode raakte, door een kleine minderheid van zowel boeren als niet-boeren gedragen. Dit laatste gold overigens voor alle sieraden in Oirschot: vergeleken met Weesp was hier het aantal mensen dat sieraden bezat zelfs in perioden van bloei zeer klein (32-37). Hierna volgt het catalogusgedeelte dat uit 300 nummers bestaat, onderverdeeld in zes hoofdstukken: beeldmateriaal (schilderijen, prenten, foto's enz.), mannenkleding, vrou-

wenkleding, kinderkleding, sieraden en diversen (40-103). Een bibliografie, een lijst met streekbenamingen van enkele kledingstukken en een bijlage waarin uit tien boedelinventarissen uit verschillende plaatsen de kledingstukken en sieraden zijn opgesomd, besluiten de catalogus. – E.D.

Food in change. Eating habits from the Middle Ages to the present day. Ed. by Alexander Fenton and Eszter Kisbán. Edinburgh 1986, John Donald Publishers and the National Museums of Scotland. VIII, 166 p., 22 ill.; £ 12,50; ISBN 0-85976-145-3.

Hoewel het aanvankelijk in de bedoeling lag om alle lezingen die gehouden zijn op de vijfde internationale etnologische voedingsconferentie (Hongarije, 1983) in één congresbundel te doen verschijnen, moest er wegens publikatieproblemen in worden gesnoeid. De voordrachten die al elders – al dan niet in bewerkte vorm – verschenen of aan andere tijdschriften aangeboden waren, zijn niet meer in deze bundel opgenomen. De vele bijdragen van drie tot vijf bladzijden doen bovendien vermoeden dat tenminste een aantal van de resterende bijdragen naderhand ingekort zijn.

Omdat lang niet alle sprekers zich aan het thema van het congres – perioden en keerpunten in de geschiedenis van de voeding – hielden, is voor het boek een titel gekozen die beter bij de bijdragen aansloot. Met *Food in change* wordt de in etnologische kringen algemeen aanvaarde these dat voeding en voedingstradities voortdurend aan verandering onderhevig zijn tot uitdrukking gebracht en impliciet aangegeven dat bij het onderzoek naar voedingsgewoonten het historisch perspectief niet gemist kan worden. Jammer genoeg ontbreekt er een inleiding, waarin niet alleen deze stelling verder uitgediept had kunnen worden, maar waarin ook de artikelen met een overeenkomstig thema met elkaar vergeleken hadden kunnen worden. Misschien hebben de samenstellers hiertoe besloten vanwege de artikelen die niet in deze bundel gepubliceerd konden worden, maar mogelijkterwils hebben ze ook geen kans gezien om met name de betekenis van het grote aantal (19 van de 23!) regionale detailstudies (over bijvoorbeeld de regionale en sociale verspreiding van de aardappel in Polen in de laatste eeuwen, de wijzigingen in de slachttechnieken in Schotland of de veranderingen in kookgerei, kooktechnieken, gerechten of eetgewoonten in diverse andere landen) boven het descriptieve niveau uit te tillen. Hierdoor wordt de betekenis van in elk geval een aantal bijdragen tekort gedaan.

De bijdragen van de bundel zijn in drie verschillende onderwerpen onderverdeeld, namelijk 1. algemene overzichten (1-23); 2. nationale en regionale voorbeelden (25-149); 3. het vasten in de middeleeuwen (151-166). Interessant – maar tegelijkertijd vanwege het verschil in uitkomst enige vraagtekens oproepend – zijn de twee artikelen uit het eerste gedeelte, waarin op verschillende wijze naar een periodisering op lange termijn van de menselijke voeding wordt gestreefd. Deze pogingen sloten niet alleen aan bij het gekozen congres-thema, maar kwamen ook voort uit de behoefte aan een tot nog toe in het voedingsonderzoek ontbrekend algemeen overzicht. Eszter Kisbán probeert op grond van de belangrijkste veranderingen die zich sinds de middeleeuwen in de Europese voeding hebben voltrokken (het tweemaal-tijden- wordt het driemaal-tijdensysteem; de toename/opkomst van onder andere de brood-, aardappel-, koffie-, suikerconsumptie; de vermindering van het vleesverbruik; de afnemende betekenis van de vastenvoorschriften; de invloed van kookboeken en dergelijke) een model te ontwerpen voor de voedingsgeschiedenis van heel Europa, zodat elk land op grond hiervan zijn eigen positie daarbinnen kan bepalen. Als perioden onderscheidt ze: 1300-1500, 1500-1650, 1650-1800 en 1800-2000 (2-10). In tegenstelling tot de volkskundige Kisbán komt de historicus Hans J. Teuteberg niet tot een indeling van de voeding in vier, maar in vijf perioden sinds de middeleeuwen. Hij stelt overigens een periodisering op vanaf het begin van de mensheid tot heden. Daarbij baseert hij zich minder op verande-

ringen in de voeding en veel meer op veranderingen in de maatschappij (bijvoorbeeld het ontstaan van het landbouwbedrijf; de afname of toename van de bevolking; hongersnoden) die gepaard gingen met wijzigingen van de hoofdrends van de voeding. Het gevolg is dat hij vanaf 1300 één belangrijk keerpunt in de Europese voedingsgeschiedenis meer meent waar te nemen dan Kisbán. Zijn indeling na de middeleeuwen is als volgt: 1300-1500, 1500-1680, 1680-1770, 1770-1850 en de periode na 1850 (11-23).

Hoewel de betekenis van veel artikelen uit het tweede gedeelte vooral gezien moet worden in het licht van het leveren van een bijdrage aan de voedingsgeschiedenis van een bepaald land of bepaalde streek met behulp van verschillende typen bronnen, worden er in enkele studies ook interessante verbanden gelegd tussen de voeding en maatschappelijke of sociale ontwikkelingen, mentale veranderingen en natuurlijke omstandigheden. Zo brengen Mahadev L. Apte en Judit Katona-Apte het veranderde voedingsgedrag uit de laatste decennia in de Verenigde Staten (de aandacht voor de voeding in het algemeen, die in sommige gevallen de neiging heeft bijna tot een obsessie uit te groeien, de sterke toename van het vegetarisme, de groeiende populariteit van etnisch en van 'gezondheid'-voedsel en dergelijke) in verband met een drietal sociale bewegingen uit de jaren zestig en zeventig, namelijk het verzet tegen de gevestigde orde, de erkenning van het tot voor kort vrijwel genegeerde etnische pluralisme in de Amerikaanse samenleving en de argwaan tegenover de veiligheid van de massaproductie van voedingsmiddelen (26-33). Op grond van veldonderzoek toont Zofia Szromba-Rysowa aan, dat de geleidelijke overname van het stedelijke voedingspatroon sinds het einde van de negentiende eeuw zich in Polen op een wijze heeft voltrokken die vergelijkbaar is met de ontwikkelingen in West-Europa (95-98). Ook Lilija Radeva laat in haar indeling van de geschiedenis van de Bulgaarse voeding zien, dat onder meer de ontwikkelingen die zich in dit oostblokland in de twintigste-eeuwse voeding hebben voorgedaan voor een deel niet wezenlijk verschillen van die in het westen; daarnaast hebben hier echter ook de collectivisering van de landbouw en bijvoorbeeld de opkomst van publieke bakkerijen een rol van betekenis gespeeld (65-68). Met de Schotse kustgebieden als voorbeeld laat Alexander Fenton de nauwe relatie zien die vooral in het verleden vaak bestond tussen de voeding van een bepaalde regio en de natuurlijke, klimatologische en sociale omstandigheden in dat gebied (122-126). Naast de vele belangrijke veranderingen in de voeding is er echter ook sprake van een grote mate van continuïteit. Dit benadrukt Patricia Lysaght in haar periodisering van de Ierse voeding. Zelfs de introductie van de aardappel, die in Ierland van enorme betekenis is geweest, heeft nooit tot een complete breuk geleid met het traditionele Ierse voedingspatroon (80-89).

In het derde en laatste deel van de bundel, dat twee artikelen over de vasten in de middeleeuwen bevat, laat Johanna Maria van Winter aan het voorbeeld van de Benedictijnse en Cisterciënser kloosters zien dat op elke 'hervormings' beweging waarin de vastenregels opnieuw werden geformuleerd en streng werden nageleefd, steeds weer een periode volgde waarin het elan om de voorschriften strikt op te volgen langzaam maar zeker afnam. Dergelijke hervormende bewegingen beschouwt ze veel eerder als keerpunten in de geschiedenis van de voeding dan bijvoorbeeld de introductie van nieuwe voedingsproducten, die als een heel geleidelijk proces is te zien, dat vaak alleen maar voor de rijken betekenis had (161-166). – Jozien Jobse.

Fränkisches Volksleben im 19. Jahrhundert. Wunschbilder und Wirklichkeit. Möbel – Keramik – Textil in Unterfranken 1814 bis 1914. Begleitband zur gleichnamigen Ausstellung vom 28. November 1985 bis 13 april 1986 im Mainfränkischen Museum Würzburg. Hrsg. u. Red. Wolfgang Brückner. Würzburg 1985, Echter Verlag. 196 p., talr. ill.; ISBN 3-429-00986-3.

Wie op de tentoonstelling 'Fränkisches Volksleben im 19. Jahrhundert' de vertrouwde plaatjes van ferne boerendochters in klederdracht verwachtte te zien te krijgen kwam bedrogen uit. De ondertitel van de tentoonstelling, 'Wunschbilder und Wirklichkeit', had de bezoeker die niet zoveel op heeft met de moderne opvattingen in de volkskunde al moeten waarschuwen. Het ging hier namelijk om een kritische tentoonstelling waarin men probeerde na te gaan wat er waar is van de sinds enige generaties bestaande opvattingen over het traditionele dagelijkse leven van de bewoners van Unterfranken in vroeger tijden. Wolfgang Brückner, die de inleiding van de bij de tentoonstelling uitgegeven 'Begleitband' en een artikel over de bronnen en de probleemstelling voor zijn rekening heeft genomen (7-8 en 9-16), komt tot de conclusie dat deze beeldvorming het resultaat is van ontwikkelingen in de negentiende eeuw. Rond 1850 vinden er ingrijpende veranderingen plaats in de Zuidoostelijke samenleving (aanleg spoorwegen, nieuwe stoombootverbindingen). Als reactie daarop gaat men, ook van overheidswege, veel aandacht besteden aan de landelijke klederdracht en worden feestelijke optochten die de traditionele gebruiken benadrukken zeer populair. Ook begint de huisindustrie, door de overheidspolitiek gestimuleerd, een grote massa 'traditionele' producten (meubels, kleding en aardewerk) te vervaardigen, producten die na 1900 in veel lokale musea gepresenteerd gaan worden als de overblijfselen van de oude landelijke cultuur. Zo ontstaat een norm voor wat wel en niet traditioneel is op het gebied van feesten en materiële cultuur. Na 1890 wordt hier een ideologische component aan toegevoegd. Er ontstaat een nieuw beeld van de Unterfrankische boer, een zorgeloze landman die zingend en feestvierend door het leven gaat.

De overige artikelen, voornamelijk van de hand van studenten van het Institut für Deutsche Philologie in Würzburg, proberen alle deze grote lijn meer substantie te geven door dieper in te gaan op het proces dat voor het ontstaan van dit 'Wunschbild' verantwoordelijk was of door inzicht te geven in een onderdeel van de werkelijkheid van het Frankische volksleven in de negentiende eeuw. De artikelen zijn in drie categorieën verdeeld: *a.* bevordering van de huisindustrie en het locale en nationale bewustzijn (waarbij ook een aantal voor het onderzoek zeer bruikbare bronnen zoals aantekenboeken, boedelinventarissen en foto's behandeld wordt), *b.* de veranderingen die realia ten gevolge van de industriële ontwikkeling doormaakten, waarin meubels, ceramiek en textiel en klederdracht aan de orde komen, en *c.* markten en handel. Het niveau van de artikelen is erg wisselend, van een kort overzicht van enkele bronnen tot een zeer interessante analyse van de invloed die de overheidspolitiek vanaf het midden van de negentiende eeuw had op de kleding van de bevolking. Met vele voorbeelden wordt hier, maar ook in andere artikelen, overtuigend aangetoond dat de wortels van het moderne folklorisme in die tijd liggen en dat de romantische beelden die men nu koestert niet wezenlijk verschillen van het in de tweede helft van de negentiende eeuw gecreëerde stereotype. – H.v.K.

Den gamla goden tiden. Perspektiv på forskarbegreppen revitalisering och folklorism. – Nord nytt 25 (1985); 112 p., ill.

Dit nummer is gewijd aan de opkomende belangstelling in diverse Scandinavische landen voor de cultuur van de eigen streek en voor traditionele culturele verschijnselen. De artikelen gaan o.a. over het begrip folklorisme (Ulrika Wolf-Knuts), de opkomst van de nationale

klederdrecht in de jaren '70 (Ulla Centergran), het ontstaan van een regionaal identiteitsgevoel en de rol die de elite hierin speelt (Göran Rosander) en over de organisatie van de bevordering van de nationale cultuur en identiteit, die in tegenstelling tot de lokale en regionale varianten tot dusver weinig onderzocht zijn (Orvar Löfgren). – A.J.D.

Grob, Marion. *Das Kleidungsverhalten jugendlicher Protestgruppen in Deutschland im 20. Jahrhundert.* Münster 1985, F.Coppenrath Verlag. (Beiträge zur Volkskultur in Nordwestdeutschland, 47). 358 p., 53 foto's; ISBN 3-88547-293-7

Duitsland kende in deze eeuw twee bewegingen, voornamelijk bestaande uit jongeren, die zich in hun kleding duidelijk onderscheidden van de in hun tijd gebruikelijke mode, de Wandervogel uit het begin van deze eeuw en de studentenbeweging van de jaren zestig. Beide groepen zonden met hun kleding een duidelijk signaal uit. Ze wilden anders zijn dan de rest van de maatschappij.

Grob heeft zich met deze studie tot doel gesteld er achter te komen hoe dit protest zich in het kledinggedrag manifesteerde, waarbij ze zich duidelijk afzet tegen de opvattingen van R. König, die zulk gedrag slechts interpreteert als een 'antimode' van naar hun identiteit zoekende jongeren die stoelt op een 'oer'drijfveer om anders te zijn. In deze optiek is er geen plaats voor eventuele verschillen tussen beide bewegingen. De benadering die Grob voorstelt is genuanceerder. De 'drijfveer'-theorie wijst ze af. Er zijn immers tijden, gebieden of groepen aan te wijzen met een zeer statisch modebeeld. Zo'n theorie heeft derhalve geen verklaringswaarde. Wel belangrijk bij de verklaring van het kledinggedrag zijn volgens haar de maatschappelijke machtsverhoudingen en behoeften. Daarnaast is kleding echter ook een manifestatie van persoonlijke behoeften en interesses. Tenslotte hecht Grob grote waarde aan het semiotische interpretatiemodel van I. Weber-Kellermann, al vindt ze de ontwikkeling die deze voor de Europese mode vanaf de Franse revolutie schetst te grof. Weber-Kellermann ziet uiteindelijk beide protestbewegingen slechts in het kader van het streven naar een steeds verder gaande democratisering op kledinggebied.

Om alle verklaringselementen een rol te kunnen laten spelen heeft Grob in de eerste plaats geprobeerd antwoord te geven op enige concrete vragen, zoals wanneer de beide groepen zich in hun kleding begonnen te onderscheiden van hun omgeving en op welke wijze dit dan gebeurde. Hierbij baseerde ze zich voor de Wandervogel op materiaal uit het archief van de Duitse jeugdbeweging, voornamelijk foto's (na selectie bleven 522 gedateerde foto's over) en tijdschriftartikelen, en daarnaast op interviews en autobiografieën. Voor de studentenbeweging stonden haar ongeveer 1000 foto's ter beschikking en werd een groot aantal diepte-interviews gehouden. Dit deel van het onderzoek heeft geresulteerd in een zeer uitgebreid en feitelijk verslag van de oorsprong van de beide bewegingen en hun verdere geschiedenis. Hierbij wordt steeds de beweging en haar gedrag geplaatst binnen het kader van de gehele maatschappij, waarbij opvallende uiterlijke overeenkomsten aan het licht komen.

Beide groeperingen protesteerden door middel van hun kleding tegen een door hen als verward beschouwde maatschappij, waarbij de kleding slechts een van de middelen was om dit protest vorm te geven. Ook laten beide zich op bestaande kleding inspireren (resp. boerendracht en dumpkleding), maar ze kopiëren deze kleding niet. De kleding is in beide gevallen gemakkelijk en praktisch en heeft daardoor vooral voor de vrouwen ook nog een emancipatoir effect. Ook laat de commercie zich na enige tijd door dit praktische element inspireren (vrijtijds-kleding).

Naast deze overeenkomsten zijn er echter ook enige fundamentele verschillen aan ter wijzen. De Wandervogel was een strak georganiseerde hiërarchische beweging waarbinnen veranderingen in de kleding altijd van boven naar beneden werden doorgegeven, zodat de kleding aan een duidelijke standaard bleef voldoen. Bij de studentenbeweging ging het echter

veel anarchistischer toe. Al leken de overeenkomsten vaak zo groot dat ook de studenten-kleding door tegenstanders als een uniform werd gezien, in werkelijkheid was er binnen een bepaalde consensus grote variatie mogelijk.

Het belangrijkste verschil is echter dat de kleding van de Wandervogel slechts in de vrije tijd, tijdens bijeenkomsten werd gedragen. In het dagelijkse leven conformeerden de leden zich over het algemeen met de heersende mode. Voor de studentenbeweging bestond een dergelijke scheiding niet; men droeg altijd dezelfde soort kleding die gezien werd als een onderscheidend element in de dagelijkse strijd tegen het establishment. Hierin verraden zich ook de verschillende doelstellingen van de beide groepen. De Wandervogelbeweging was toch meer een op de jeugd gerichte subcultuur, met duidelijk elitaire trekken en vrijetijdskarakter, terwijl de studentenbeweging zich als een alternatief voor de gevestigde maatschappij presenteerde en in principe open stond voor iedereen.

De schrijfster bewijst dat zij, door haar onderwerp met open vizier tegemoet te treden, met genoeg theoretische bagage om weet te hebben van de problemen van het onderzoek en van de mogelijke verklaringselementen, maar zonder de vooringenomenheid die zo vaak eigen is aan de aanhangers van een allesverklarende theorie, in staat is om belangrijke nuances aan te brengen in twee ogenschijnlijk identieke ontwikkelingen. Toch is in al het feitengeweld één element uit haar oorpronkelijke interpretatiecluster gevallen: de kleding als uiting van persoonlijke behoefte en interesse. Al is dit element in een vergelijking tussen twee bewegingen natuurlijk moeilijk in te voegen, ik miste in de conclusie enige referentie daarnaar. – H.v.K.

Klaits, Joseph. *Servants of Satan. The age of the witch hunts.* Bloomington 1985, Indiana University Press. 212 p., 3 ill.; ISBN 0-253-35182-0.

Levack, Brian P. *The witch-hunt in early modern Europe.* London/New York 1987, Longman. XII, 267 p., 13 ill., 1 krt.; ISBN 0-582-49123-1.

Kort na elkaar zijn twee Amerikaanse overzichtswerken over de Europese 'heksenjacht' verschenen, dat van Joseph Klaits uit 1985 en dat van Brian Levack uit 1987. Klaits is auteur van een vroeger artikel over heksenprocessen in de Elzas, terwijl Levack een artikel over de Schotse heksenjacht van 1661-1662 op zijn naam heeft staan. Beide hoogleraren hebben colleges gegeven over de geschiedenis van de heksenvervolgingen en beiden voelden de behoefte een inleiding over dit onderwerp voor het universitair onderwijs te schrijven. Levack voegt daaraan toe dat hij met zijn boek ook een bijdrage tot het wetenschappelijk debat wil leveren.

Het beroemde, maar controversiële essay van H.R. Trevor-Roper, *The European witch-craze of the 16th and 17th centuries*, is inmiddels twintig jaar oud. Sedertdien zijn tal van regionale en lokale hekserijstudies verricht en is het mogelijk en wenselijk geworden een nieuwe synthese tot stand te brengen. Het Nederlandstalige publiek beschikt reeds over de inleiding van H.M. Beliën en P.C. van der Eerden, *Satans trawanten* (zie de bespreking van Willem de Blécourt in het *Volkskundig Bulletin* 12,2 (1986) 340-341). De Engelstalige markt is thans aangevuld met de inleidingen van Klaits en van Levack, die onderling niet qua thema, maar des te meer qua benadering verschillen.

Hun beider thema is het ontstaan, het verloop en het einde van, wat zij noemen, de heksenjacht(en) in Europa – Klaits hanteert, evenals Trevor-Roper, ook de term 'witch craze'. De zestiende en de zeventiende eeuw, waarbinnen veruit de meeste heksenprocessen plaatsvonden, staan in beide boeken centraal, al komt ook de voorafgaande periode ter sprake en gaat Levack door tot 1750. Beide auteurs trachten vragen naar het waarom van de heksenjacht en van het einde ervan te beantwoorden. Hun boeken worden gecompleteerd met een

bibliografie – dat van Levack bevat bovendien een notitie met bibliografische wenken – en een index.

Klaits gaat als volgt te werk. In zijn inleiding geeft hij aan dat het geloof in hekserij, opgevat als door iemand met behulp van bovennatuurlijke middelen aangerichte schade, wijd verbreid is. In Europa kwam daar het stereotype van de heks bij, iemand die een pact met de duivel sluit, zich van God afkeert en al het goede in de wereld bestrijdt. Volgens dit stereotype was de heks een vrouw, meestal van middelbare leeftijd of oud, vaak arm en weduwe. Deze vrouwen hadden seksuele omgang met de duivel, vlogen naar nachtelijke heksenbijeenkomsten, de sabbat, en gaven zich daar over aan seksuele uitpattingen. Op dit stereotype waren volgens Klaits de heksenvervolgingen, met name die tussen 1560 en 1700, gebaseerd. De rest van zijn boek bestaat voornamelijk uit een interpretatie van de aldus getypeerde heksenjacht. Het boek bevat hoofdstukken over achtereenvolgens: de historiografie van de Europese heksenvervolgingen, middeleeuwse heksenvoorstellingen en -processen, seksuele politiek en religieuze hervorming tijdens de heksenjacht, klassieke heksen – de bedelaar en de vroedvrouw, klassieke beschuldigers –, de bezetenen, tortuur en juridische hervorming, en ten slotte het eind van de heksenjacht.

In hoofdlijnen komt Klaits' betoog op het volgende neer. Zijn sleutelwoorden zijn angst en seksualiteit. Reeds tijdens de middeleeuwen bevorderden angst voor de dood, angst voor ziekte, angst voor de duivel, geweld tegen gehate minderheden en de opkomst van dissidente religieuze doctrines het geloof in de schadelijke macht van heksen. De *Malleus maleficarum* (1487) en latere handboeken voor heksenjagers getuigen hiervan en zij benadrukken bovendien de relatie tussen hekserij, vrouwen en seksualiteit. Het werk van de demonologen beïnvloedde de heksenjacht, maar creëerde deze niet. Dat gebeurde als gevolg van religieuze en juridische hervormingen en van diverse spanningen in het dagelijks leven. Klaits signaleert als belangrijk aspect van de reformatie en de contrareformatie dat de hervormende elites de seksualiteit van 'het volk' aan banden wilden leggen en seksuele afwijkingen als ketterij gingen beschouwen. Hij beschouwt de heksenjacht met overwegend vrouwelijke slachtoffers als het resultaat van de verbreiding van vrouwenhaat onder de hervormende elites en de uiting hiervan in hun campagnes tegen de 'volks' religie. Als tweede noodzakelijke voorwaarde voor de omvangrijke heksenjachten noemt Klaits de invoering van inquisitoire juridische procedures en met name de tortuur om bekentenissen los te krijgen. "Wherever intense spiritual reform efforts coincided with the introduction of inquisitorial procedure, witch trials flourished", zo beweert hij (p. 146). Met de heksenprocessen werd echter niet alleen aan de 'behoeften' van elites voldaan: ook 'het volk' kon zijn spanningen langs deze weg afreageren. Klaits demonstreert dit aan de hand van beschuldigingen aan het adres van bedelaars en vroedvrouwen en van beschuldigingen door bezetenen: angst, spanning, schuldgevoelens en, bij de bezetenen, ook seksuele elementen vormen daarbij vaste bestanddelen. Het eind van de heksenprocessen schrijft Klaits toe aan de invloed van de wetenschappelijke revolutie, de afnemende preoccupatie van elites met ketterse samenzweringen en hun daarmee afnemend geloof in het stereotype van de heksen Sabbat.

Ook Levack tracht te verklaren waarom de grote heksenjacht plaatsvond. Meer dan Klaits benadrukt hij echter de complexiteit en de diversiteit van de heksenvervolgingen, die hij niet als één historische gebeurtenis of episode wil zien, maar als een samenstel van duizenden individuele vervolgingen in een groot gebied en gedurende een driehonderd jaar. Hem interesseert dan ook de vraag waarom in sommige gebieden of landen meer dan in andere is vervolgd en waarom ook in chronologisch opzicht verschillen zijn opgetreden. In zijn inleiding omschrijft ook Levack hekserij in termen van maleficium en van duivelspact, toewijding aan de duivel, ketterij, sabbatbijeenkomsten en vliegen. Anders dan Klaits vestigt Levack nauwelijks de aandacht op de seksuele omgang met de duivel of met mede-

heksen. Evenmin doet Levack het voorkomen alsof vrijwel geheel Europa, althans de elites, in de ban waren van deze demonologie. Zo wijst hij er op dat in landen als Engeland, Rusland en Noorwegen hekserij primair in termen van maleficium werd opgevat, niet in termen van duivelverering. Levack behandelt in zijn boek achtereenvolgens: de intellectuele en de juridische grondslagen van de heksenjacht, de invloed van de reformatie, de sociale context, de dynamiek van heksenvervolging, de chronologie en de geografie van heksenvervolging en tot slot het ophouden van heksenprocessen en het voortbestaan van hekserij. Het boek bevat aanzienlijk meer en gedifferentieerder informatie over het verloop en de aard van de heksenprocessen dan bij Klaits kan worden gevonden.

Levacks benadering is als volgt. Hij beschouwt de opkomst van de nieuwe ideeën over heksen en een aantal fundamentele veranderingen in het strafrecht als noodzakelijke voorwaarden voor de heksenjacht, en zowel religieuze verandering als sociale spanning als de meer onmiddellijke oorzaken ervan. Daarbij komen dan nog de 'precipitants', de directe aanleidingen. Wat de juridische ontwikkelingen betreft wijst Levack op de invoering van de inquisitoire procedure, de tortuur, de verwerving van de jurisdictie over hekserij door wereldlijke rechtbanken en de vervolging van 'heksen' door plaatselijke en regionale rechtbanken. Volgens Levack legden de rechters van deze rechtbanken gewoonlijk meer vervolgingsijver aan de dag dan de centrale autoriteiten, hetgeen bij gering centraal toezicht kon resulteren in grote aantallen processen en executies. Hij vindt het dan ook problematisch, een duidelijk causaal verband tussen de groei van de moderne staat en de grote Europese heksenjacht vast te stellen. Ook de reformatie droeg bij tot de heksenjacht, en wel via nieuwe religieuze opvattingen en via religieuze conflicten. Tot de nieuwe opvattingen rekent Levack onder meer angst voor de duivel, nadruk op persoonlijke vroomheid en schuld en de hieruit voortvloeiende projectie van schuld op iemand anders door een hekserijbeschuldiging en het offensief tegen bijgeloof, heidendom en magie. In afwijking van Klaits is bij Levack enige nadruk op een offensief tegen seksuele afwijkingen ver te zoeken. Volgens Levack was de heksenjacht het hevigst in religieus heterogene landen. Religieuze conflicten en verdeeldheid zouden samenlevingen banger voor religieuze en morele ondermijning maken en gespister op het verwijderen van subversieve elementen, c.q. heksen. Net als Klaits hanteert ook Levack in zijn hoofdstuk over de sociale context de redenering dat heksenvervolging functioneerde als uitlaatklep voor angst en spanning. Hekserijbeschuldigingen dienden om burencollicten op te lossen en tegenslagen te verklaren. Levack zoekt de verklaring voor het grote aantal vrouwelijke beschuldigen in het vrouwelijke heksenstereotype, de kwetsbaarder functies van vrouwen – voedselbereiding, zieken- en kraamverzorging –, en in hun zwakkere sociale en juridische positie dan die van mannen.

In het hoofdstuk over de dynamiek van heksenvervolging gaat Levack in op de directe aanleidingen, de ontwikkeling en het eind van heksenjachten, met name van de omvangrijke jachten. Wanneer hij vervolgens de chronologie en de geografie van heksenvervolging behandelt, rekent Levack vier afzonderlijke, maar met elkaar verband houdende 'variabelen' tot de meest doorslaggevende: de demonologische hekserijopvatting, de criminele procedures, de mate van centrale juridische controle en de religieuze 'ijver' of intolerantie. Het eind van de heksenprocessen schrijft Levack toe aan veranderingen in rechtssystemen, in de mentaliteit van de ontwikkelde en heersende klassen, in het religieuze klimaat en in de algemene levensomstandigheden.

Als overzicht is het boek van Levack duidelijk meer geslaagd dan dat van Klaits. Het is informatiever en evenwichtiger. Het is zelfs het meest informatieve overzicht van de laatste tijd. Levacks pretentie om tevens een bijdrage tot het wetenschappelijk debat te leveren is echter slechts in bescheiden mate waargemaakt. Zo doen bijvoorbeeld de voorstelling van de Europese heksenprocessen als een heksenjacht, de nog onvoldoende differentiatie tussen

diverse demonologische hekserijopvattingen en het gebrek aan aandacht voor andere aspecten van het gerechtelijke hekserijbeleid – met name de processen tegen waarzeggers en duivelban-ners en de smaadprocedures – afbreuk aan zijn overigens als introductie zeer bruikbare boek. Het zou verhelderend zijn de resultaten van het Nederlandse onderzoek op dit terrein in een dergelijk overzicht te integreren en daarmee de beeldvorming over de Europese ‘heksenjacht’ te nuanceren. – Marijke Gijswijt-Hofstra.

Kok, D. *Praal en pracht in de klederdracht.* – 't Olde Stapperst 8 nr. 2 (1987); 75 p., talr. ill.

Systematisch komen in deze speciale uitgave alle sieraden en accessoires ter sprake die in Staphorst gedragen werden en vaak zelfs nog gedragen worden. De schrijver heeft zich niet beperkt tot een beschrijving van de verschillende types en de ontwikkeling ervan in de tijd, maar probeert ook vast te stellen wie de dragers ervan waren. Zolang de informatie betrekking heeft op het heden en het recente verleden lijkt zij juist te zijn en vormt ze een waardevolle aanvulling van onze kennis, maar zodra een wat verder verleden aan de orde komt zijn een aantal onjuistheden en onzorgvuldigheden te constateren. Zo wordt bijvoorbeeld bij de boedelinventarissen en testamenten die als bron gebruikt worden voor de eerste vermeldingen van sieraden vaak niet gezegd op welke plaats de vermelding betrekking heeft, zodat het niet duidelijk is of het hier gaat om een systematisch onderzoek van het Staphorstse materiaal of een bloemlezing uit het Overijsels en Drents archief. Ook worden soms verbanden gelegd met tijden en gebieden (Saksen in Engeland, Romeinen en Grieken) die weinig relevant zijn voor de hier behandelde voorwerpen. – H.v.K.

Landbouw in Holland. – Holland 18 nr. 3 (1986); 80 p. (129-208), 30 ill., 5 tab., 6 graf.

Goede ervaringen met het eerdere themanummer ‘Holland en visserij’ (jg. 16 (1984), p. 142-206) deden de redactie besluiten om ook aan de vaderlandse landbouw een speciale aflevering te wijden. De inhoud van dit nieuwe themanummer bestaat uit vijf bijdragen, die alle de periode van de laatste twee eeuwen bestrijken, het tijdvak waarin de akkerbouw en veeteelt in ons land ingrijpend veranderden dan in alle voorgaande eeuwen bij elkaar. De bijdrage van P.C.M. *Hoppenbrouwers* (130-147) toont aan dat in de achttiende eeuw al druk werd gedebatteerd over de noodzaak van modernisering en specialisatie in de landbouw. Belangrijke gespreksthemata waren: het bemestingsvraagstuk, de runderpest, de voor- en nadelen van intensieve grondbewerking. De persoon van J. le Francq van Berkhey (1729-1812) speelde in deze discussies een interessante rol. Als natuurwetenschapper van professie fungeerde Le Francq als intermediair tussen enerzijds de praktizerende landbouwers en anderzijds de verlichte regentstand die in deze tijd op buitengoederen ging vestigen en zich (geïnspireerd door de Franse fysiocraten) voor de landbouw begon te interesseren. In zijn geschriften wees Le Francq telkens weer op de noodzaak de theoretische wetenschap der ‘heren’ in zinvolle aanraking te brengen met de praktische ervaring van de ‘boeren’. Zijn eigen voeling met de agrarische praktijk bleef niet beperkt tot proefnemingen met gewassen, bemestingsmethoden en grondbewerkingstechnieken, noch tot de oprichting van een veeartsenijkundige school. Ook ging Le Francq in tegenstelling tot de meeste heren zelf graag de boer op. Het artikel van J.M.G. *van der Poel* (148-157) geeft aan de hand van de landbouwenquêtes van resp. 1800, 1886 en 1906 een overzicht van de belangrijkste bedrijfstechnische veranderingen in het Noordhollandse weidebedrijf in de vorige eeuw. Het hoofddoel van de gemiddelde veehouder hier was de melkwinning, zijn neven doel de vetmesterij en de aanfok van een paar kalveren. Vooral door het gebrek aan landarbeiders in de zomermaanden kwam

de mechanisatie in Noord-Holland vroeger op gang dan elders. Deze omstandigheid is een belangrijke veranderingsfactor geweest. *R.C. Hekker* (158-180) geeft in zijn bijdrage eerst een korte schets van de geschiedenis van het boerderij-onderzoek in Nederland en beschrijft vervolgens uitvoerig de constructie, indeling en veranderingen van een aantal Nederlandse boerderijtypen: het langsdeeltype voor het gemengde bedrijf, en het voerdeel-, voergang- en dwarsdeeltype voor het weidebedrijf en het gemengd bedrijf. Hij baseert zich op literatuur en dokumentatiemateriaal van de Stichting Historisch Boerderij-onderzoek. *A.J. Turkow* (181-192) onderzoekt de rationaliteit van waterstaatkundige voorzieningen in een klein Zuidhollands poldergebied: de Veenderpolder bij Esselijkerwoude (Woubrugge). De centrale vraag is in hoeverre het algemene ongunstige beeld van de negentiende-eeuwse droogmakerij, toegespitst op de waterbeheersing, de verkaveling, de eigendomsverhoudingen en het grondgebruik, ook op de Veenderpolder van toepassing is. Ter beantwoording van deze vraag gaat Turkow de invloed na van factoren als: de grootte en de diepte van de polder, de rol van de overheidsorganen en de droogmakers, het tijdstip van de droogmaking, en de regionale context. *D. Damsma* en *L. Noordegraaf* (193-208) tenslotte bestuderen op lokaal niveau, namelijk in Hendrik-Ido-Ambacht (Z.-H.), hoe de boer op de 'grote depressie' van 1875-1895 reageerde. Interessant is vooral de vraag in hoeverre de modernisering die zich omstreeks 1900 duidelijk in de landbouw begon te af te tekenen, juist door die depressie op gang werd gebracht. De schrijvers pogen daarbij het denken en doen van de boer eerder op een psychologische dan op een economische en kwantitatieve manier te verhelderen, dit vanuit hun overtuiging dat het ondernemersgedrag in de agrarische sector het best kan worden begrepen vanuit een theoretisch georiënteerde (b.v. 'verstehende') benadering van sociale veranderingen. – R.F.

Linden, Renaat van der. *Bedevaartvaantjes. Volksdevotie rond 200 heiligen op 1000 vaantjes.* Brugge 1986, Uitgeverij Tabor. 304 p., tatr. ill.; ISBN 90-6597-033-9.

De bronnenrijkdom met betrekking tot allerlei thematiseringen van 'volksreligiositeit' is buitengewoon rijk en is een zeer geliefd object voor verzamelaars en 'liefhebbers'. Binnen het prentmateriaal nemen naast de bidprentjes de bedevaartvaantjes een zeer belangrijke plaats in. Beide, bidprentjes en bedevaartvaantjes, zijn ontstaan in de Nederlanden (bidprentjes ontstonden waarschijnlijk in de Noordelijke, vaantjes in de Zuidelijke Nederlanden).

Wanneer men nu in wetenschappelijk onderzoek een dergelijke 'source chrétienne' wil gebruiken, doet zich een reeks van problemen voor. Allereerst is er de inventariserende fase; het materiaal blijkt dikwijls zeer verspreid over allerlei partikuliere en openbare collecties en slechts zeer incidenteel gepubliceerd. Van een corpus of overzicht is zelden sprake en de hoeveelheid materiaal ontmoedigt velen hieraan te beginnen. Wanneer men dan toch de stap van een verzameling naar een beredeneerde inventarisatie en beschrijving durft te zetten, staat men vervolgens voor immense ordeningsproblemen. Juist met betrekking tot devotiemateriaal blijkt hoe verzamelaars, maar ook musea, door bepaalde ordeningen door te voeren afbreuk doen aan het materiaal als volwaardige historische bron. Een verzameling bidprentjes en/of bedevaartvaantjes die in één familie in de loop van enkele eeuwen is opgebouwd, heeft een meerwaarde die verloren gaat wanneer deze verzameling ondergaat in een grote centrale collectie (waar dan bijvoorbeeld als eerste handeling de doublures eruit worden gehaald). Parallel aan bijvoorbeeld archeologisch onderzoek of onderzoek naar bibliotheken gaat aldus de context verloren. Het is buitengewoon belangrijk (en niet alleen voor de datering) te weten waar een voorwerp precies gevonden werd, of hoe een bibliotheek van bijvoorbeeld een schoolmeester, pastoor, seminarie of instelling was samengesteld.

Een tweede reeks van problemen doemt op bij verdere analyse van het materiaal. Hoe de stap te zetten van de meer beschrijvende iconografie naar de meer interpreterende iconologie,

hoe het materiaal te laten functioneren in een duidelijke vraagstelling? Opvallend is dat er althans in het Nederlandse taalgebied nauwelijks studies zijn die devotiemateriaal zoals bidprentjes en pelgrimsvaantjes hanteren in een dergelijke onderzoeksofzet.

Overzien we nu de situatie, dan kan gezegd worden dat de laatste jaren de aandacht zich concentreert op de hier al aangestipte inventariserende en beschrijvende fase van onderzoek aangaande bidprentjes en bedevaartvaantjes. Met name in Duitsland wordt dit corpus-werk als het gaat om bedevaartmateriaal groots opgezet en ook methodisch (ordeningsprincipes) doordacht (vgl. W. Brückner (ed.), *Wallfahrt, Pilgerzeichen, Andachtsbild*, Würzburg 1982; D. Pesch, *Wallfahrtsfährchen, Religiöse Druckgrafik*, Köln 1983). Maar ook voor België en Nederland liggen inmiddels enkele gedegen studies op beide terreinen ter tafel (vgl. behalve het belangrijke werk van E.H. van Heurck: K. van den Bergh, *Bidprentjes in de Zuidelijke Nederlanden*, Brussel 1975; J. Philippen, *De Oostbrabantse bedevaartvaantjes van voor 1850*, Langemark 1963; R. van der Linden, *Bedevaartvaantjes in Oost-Vlaanderen*, Gent 1958).

Geheel in deze inventariserende traditie dient nu ook het laatste werk van Renaat van der Linden geplaatst te worden. Het is het eerste deel van een tweedelig corpus gewijd aan bedevaartvaantjes uit 27 verspreide openbare en partikuliere (merendeels) Vlaamse collecties. Dit eerste deel behandelt alle heiligen behalve Maria, aan wier bedevaartoorde en -vaantjes het tweede deel gewijd zal worden. Het is in alle opzichten een groots werk geworden.

De inleiding (p. 1-32) gaat zeer kort in op de achtergronden van bedevaartvaantjes, op het ontstaan, de techniek, de verkoop, de soorten en vormen. Daarna volgt het hart van het boek, de proeve van register zoals Van der Linden het zeer uitdrukkelijk noemt (33-267). Geen katalogus, maar een voorlopige, aanvulbare opsomming. De vaantjes zijn geordend naar heilige(n) en niet naar bedevaartplaats. De ordening naar plaats keert pas terug in de alfabetisch geordende heiligen-rubrieken. Per heilige wordt eerst steeds een korte hagiografische schets gegeven, meestal aangevuld met iconografische notities. Elk opgenomen vaantje wordt kort en krachtig beschreven en in het register is een buitengewoon goed evenwicht gevonden tussen tekst en beeld, niet alleen door de grote hoeveelheid goed gereproduceerde afbeeldingen, maar vooral ook door de goede lay-out. Het boek besluit met een reeks slotbeschouwingen (269-282), registers, bibliografieën, overzicht van collecties, afkortingen en samenvattingen in Frans, Duits en Engels (283-302).

Uit het overzicht van opbouw en inhoud wordt al duidelijk hoe de grote waarde, en dus de eigenlijke toetssteen, van het werk in het register gezocht dient te worden. Een kort evaluerend woord over de verschillende delen, zal zich dan ook hierop met name richten.

Het inleidend deel geeft, hoewel zeer beknopt en schetsmatig, een goed inzicht in de diverse aspecten van bedevaartvaantjes. Misschien had iets nadrukkelijker onderscheid aangebracht kunnen worden tussen souvenirtekens (een aandenken, een bewijs dat men er was, of dat men een pelgrim was, dit met het oog op allerlei faciliteiten onderweg) en devotionalia. Hoewel vaantjes soms door in contact gebracht te zijn met een relik of beeld van souvenir tot het genre der devotionalia of brandea kunnen opklimmen, behoort het bedevaartvaantje toch in het algemeen tot de grote groep van massaal geproduceerde herinneringstekens en heeft het uit dien hoofde behalve met de volksprent vooral ook verwantschap met de pelgrimsinsignes (een genre pelgrimstekens dat mijns inziens weer onderscheiden dient te worden van de pelgrimsampullen).

In het register zijn duidelijke keuzen gemaakt. Ondanks het open en voorlopige karakter ervan blijf ik me toch afvragen of de ingang via heiligen de meest geëigende is. Ik weet niet precies wat de auteur ertoe heeft gebracht af te wijken van de ook vroeger door hem zelf gehanteerde 'insteek' van bedevaartplaatsen. Was het het feit dat de collecties waaruit geput werd niet één bepaalde af te bakenen regio betreffen (hoewel ze toch voornamelijk de

Zuidelijke Nederlanden blijken te bestrijken)? Was het omdat verder onderzoek zich vanuit het corpus zal richten op de heiligendevoitie en/of heiligeniconografie (maar nergens hoor ik iets van dergelijke plannen)? Was het omdat via de heiligen de veelheid aan bedevaartorden geordend kon worden? Of was het omdat inderdaad bij vaantjes de binding met een bedevaartoord soms zeer indirect is en bijvoorbeeld eerder aan de plaats van herkomst der pelgrims gekoppeld is dan aan het reisdoel (maar dit blijven uitzonderingen: het vaantje blijft hoe dan ook met de aan een bepaalde plaats gekoppelde heilige(n) verbonden)? Toch wegen voor mij de voordelen van de ordening naar heilige(n) geenszins op tegen de nadelen, en zou ik zeker ook met het oog op verder (bedevaart)onderzoek willen pleiten voor een ordening naar plaats. De problemen van Van der Lindens keuze worden al werkend met de 'proeve van register' snel duidelijk. De ordening naar plaats, hoewel nu in tweede instantie per heilige(n)-rubriek ondergebracht, blijkt toch onvermijdelijk en de rubricering naar heilige(n) kan slechts ten dele recht doen aan het rijk geschakeerde materiaal. Enkele voorbeelden mogen dit illustreren. Zowel de canon als de kalender der heiligen is – zeker na de hervormingen door Paulus VI – een uiterst ingewikkelde aangelegenheid. Verleden en heden, erkende en niet (meer) erkende heiligen, algemeen en lokaal vereerde heiligen, officiële en niet-officiële cultus in elkaar schuiven is een hachelijke onderneming. Nu fungeren oude en nieuwe feestdagen naast en door elkaar en ontmoeten we in de rij van sinten ook Padre Pio (234v) en Karel de Grote (143vv). Deze laatste vormt de ingang tot Aken. Ik denk ten onrechte. Een plaatsgerichte benadering zou meer recht gedaan hebben aan Aken als samengestelde bedevaartplaats zoals ook duidelijk blijkt uit de vaantjes: Aken trekt grote aantallen bezoekers door de zgn. 'Vier Großen Heiligtümer' en door O.L. Vrouw die er de titel 'Helferin der Christen' draagt. Consequentie in de lijst wordt noodgedwongen onderbroken door trefwoorden zoals Vatikaanstad (249; elders bij plaatsnaamordening is overigens steeds sprake van Rome), Hostiewonder en Sakrament (124v; 243) en Jaar (Heilig Jaar, Jubeljaar, 129).

De hagiografische notities bij elke heilige zijn soms wel erg stellig. Verouderde hagiografische inzichten en legende-materiaal (inderdaad iconografisch van groot belang) prijken hier zonder enig onderscheid naast meer kritische gegevens.

De slotbeschouwingen vind ik ronduit het zwakste deel van het werk. De lezer verwacht hier wellicht enige aanzetten tot nadere (interpreterende) analyse van het materiaal, maar wordt teleurgesteld. Het boek eindigt met een reeks van onsamenhangende en zeer summier notities over losse thema's. Tekenend voor dit gedeelte van het boek is bijvoorbeeld de beschouwing over het fenomeen bedevaart (278). Verwezen wordt naar drie studies. Terecht wordt de Duitse tentoonstellingscatalogus *Wallfahrt kennt keine Grenzen* vermeld. Maar de daarop volgende verwijzingen naar H. Andriessen en A.J. Bernet Kempers zijn voor mij in dit verband vreemd. Dat geldt ook voor de zinsnede "Het doet goed eens een sierlijke klok uit Nederland te horen" (278) waarmee Bernet Kempers ingeleid wordt (slaat die klok op Bernet Kempers? Plaatst de auteur nu Bernet Kempers tegenover de eerder genoemde literatuur? Maar is Andriessen dan geen Nederlander?).

De literatuurlijst wordt uitdrukkelijk als voorlopig gepresenteerd. In het tweede, Mariale deel zal een definitieve bibliografie worden opgenomen. Ik spreek dan nu reeds de hoop uit dat daar meer dan in dit deel evenwichtigheid nagestreefd zal worden; nu prijkt rijp en groen naast elkaar en is de bibliografie uiterst vreemd geordend (boeken met afkortingen, tijdschriften – waaronder ook weer vele boeken vallen – en iconografie). Een reeks hagiografische verwijzingen zou, gelet op wat ik boven reeds opmerkte, gewenst zijn. Ook met betrekking tot de iconografie wordt in de literatuurlijst helaas uitsluitend het bekende (sterk op attributen gerichte) pad betreden dat loopt van J. Braun, E. Mâle en L. Réau naar J. Timmers en het *Lexikon der christlichen Ikonographie*. Het sedert E. Panofsky toch ook

beproefde pad van de meer iconologische richting zou toch ook aandacht verdienen (al werd alleen maar de inleiding van Van Straten vermeld: R. van Straten, *Inleiding in de iconografie*, Muiderberg 1985), te meer daar juist op het terrein van devotieprenten J. Pirotte voor (Franstalig) België hier interessante aanzetten heeft gegeven.

Ondanks deze kritische notities blijft als eindoordeel staan wat in het begin reeds werd opgemerkt: het is een groots werk en bovendien een buitengewoon mooi uitgegeven boek. Ik zie uit naar het tweede deel en hoop dat dit soort descriptieve studies een prikkel mogen zijn voor verder onderzoek. De vaantjes bieden hiervoor in tal van onderdelen (heiligeniconografie, kerkarchitectuur, ritën, verhouding tekst-beeld, functies en waarden van bedevaart e.d.) een schat aan mogelijkheden. – P. Post.

Livestro-Nieuwenhuis, Fea. *Nationale kleederdrachten*. Zutphen 1987, Uitgeverij Terra. 150 p., talr. ill.; ISBN 90-6255-318-4.

Deze gedeeltelijke heruitgave van de catalogus van de klederdrachtententoonstelling die ter ere van de inhuldiging van koningin Wilhelmina in 1898 in het Stedelijk museum te Amsterdam werd gehouden is voorzien van een uitgebreide verantwoording. In de eerste twee hoofdstukken wordt de geschiedenis van de collectie, van het eerste initiatief tot en met de bijna totale vernietiging in de tweede wereldoorlog, beschreven. Na de oorlog restte slechts de documentatie. Het derde hoofdstuk is het meest interessant, omdat de schrijfster daarin ingaat op het belang van deze collectie als documentatiebron voor de klederdrachtenstudie. De oorspronkelijke indeling, volgens de stammentheorie, is echter voor een vruchtbare bestudering van de collectie onbruikbaar. Livestro stelt daarvoor een andere indeling in de plaats, die uitgaat van de positie die een bepaald model inneemt in de ontwikkeling van het kostuum. Zo is er bij de broeken een lijn te trekken van een broek met wijde pijpen tot aan de kuit, split middenvoor (1600-1700), via een kuitbroek met klepsluiting (tot 1800) naar een lange broek met klepsluiting (tot 1900). Indien de collectie aan de hand van deze criteria geanalyseerd wordt, blijkt in sommige gebieden aan het eind van de negentiende eeuw de meeste kleding gebaseerd te zijn op modellen die een paar honderd jaar geleden in de mode waren, terwijl andere streken er een modernere dracht op nahielden. Niet alle kostuums vielen echter binnen deze indeling, met name de kleding van beroepsgroepen als vissers en veehandelaars. Deze beroepskleding vertoonde, onafhankelijk van de streek, een grote gelijkenis. Het laatste hoofdstuk tenslotte is gewijd aan de wezenkleding, die een belangrijk onderdeel van de tentoonstelling vormde. De organisatoren waren namelijk van mening dat de wezenkleding de enige in de stad gedragen kleding was die nog het 'volkseigen' van de oorspronkelijke bevolking weerspiegelde. Livestro toont aan dat de wezenkleding weliswaar enige bijzonder conservatieve trekjes vertoonde, maar aan de andere kant toch door de eeuwen heen grote veranderingen heeft ondergaan. – H.v.K.

Mangold, Josef. *Schriftenverzeichnis Matthias Zender über die Jahre 1925-1987*, Bonn 1987, Ferd. Dümmlers Verlag. (Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde, Beiheft 1). 45 + 3 p.; ISBN 3-427-88281-6, ISSN 0080-2697.

De tachtigste verjaardag van Matthias Zender vormde de aanleiding tot het samenstellen van een bibliografie van zijn werk. De niet onaanzienlijke lijst bevat zestien monografieën, 229 artikelen, een bloemlezing uit de door Zender geschreven recensies en de titels van door en mede door Zender uitgegeven tijdschriften en seriewerken. – M.v.D.

Uitgangspunt van deze, eerder als dissertatie verschenen, studie over de geschiedenis van de voeding in West-Europa (in het bijzonder die in Frankrijk en Engeland) is de sociogenetische benadering van Elias, die in distinctie en imitatie belangrijke krachten ziet bij het zich voltrekken van culturele veranderingsprocessen. Voor de voeding betekent dit, dat de hogere klasse voortdurend alles in het werk zal stellen om zich, zowel in de keuze van de voedingsmiddelen als in de bereidingswijze ervan, te onderscheiden van de lagere bevolkingsgroepen, en dat de laatste er continu naar zullen streven om de eerste te lijken door deze in haar voeding te imiteren. Aangezien deze pogingen tegen elkaar in gaan, is er sprake van voortdurende veranderingen in wat men 'de geaccepteerde smaak' van een gemeenschap zou kunnen noemen. Smaak is volgens Mennell namelijk nauwelijks een individueel gegeven, maar vooral iets wat aangeleerd is en waar men zijn sociale positie mee uit kan drukken. Op dezelfde manier weerspiegelt ook de geschiedenis van de voeding voor hem de veranderingen die zich door de tijden heen in de sociale structuur van een gemeenschap hebben voorgedaan.

Uit het voorgaande volgt dat Mennell de huidige verschillen tussen de Engelse en Franse voeding probeert te verklaren uit het verschil in ontwikkeling van de hiërarchische sociale structuur in de beide landen na de middeleeuwen. Vertrekpunt van zijn analyse vormen de middeleeuwen, waarin volgens hem de voeding van vrijwel alle Westeuropese landen, dus ook die van Engeland en Frankrijk, veel overeenkomst vertoonde; het grootste verschil dat er sociaal gezien in bestond, was een verschil in hoeveelheid. Dit bereikte zijn meest extreme vorm tijdens de buitensporige feestbanketten van de rijken die zich hierin eeuwenlang probeerden te onderscheiden van de grote massa; deze laatste moest over het algemeen al blij zijn als ze überhaupt te eten had. Toen de bestaanszekerheid van alle groepen in latere eeuwen toenam en ook de lagere groepen zich bij tijd en wijle uitbundige eetpartijen konden permitteren, was het volgens Mennell voor de hogere kringen fysiek niet meer mogelijk om zich door nog meer vraatzucht van de rest van de bevolking te distantiëren. Om die reden zou er langzamerhand (Mennell ziet de eerste tekenen hiervan al in de vroege Renaissance aan de Zuideuropese vorstenhoven), maar vooral sinds het einde van de achttiende eeuw, in deze kringen meer nadruk zijn komen te liggen op de kwaliteit van het koken en van de maaltijden en minder op de kwantiteit ervan. Met andere woorden men ontwikkelde ten aanzien van de voeding 'beschaafde' manieren; 'dik zijn' verloor geleidelijk zijn betekenis als statussymbool; het ging er niet om véél, maar smákelijk te eten; veel eten werd zelfs een bewijs van slecht gedrag. Op deze wijze wil Mennell het nieuwe ideaal, dat nu nog steeds opgeld doet, namelijk de beheersing van de eetlust verklaren.

De drang tot verfijning was aan het Franse hof veel heviger dan bij de Engelse adel. In Engeland, waar de adel overwegend op het land woonde en tot in de twintigste eeuw zijn macht behield, bleven de edelen lange tijd direct betrokken bij het dagelijkse leven; de produkten van het eigen land en de eigen regio bleven ook bij hen favoriet. Pas in de negentiende eeuw braken ze met deze gewoonte en gingen ze de prestige-gevende Franse kookkunst imiteren, wat Mennell de "onthoofding" van de inheemse, Engelse traditie noemt. Hierin zou de verklaring gezocht moeten worden voor het feit dat het oorspronkelijke Engelse voedingspatroon uiteindelijk bij alle groepen van de bevolking een groot deel van zijn betekenis verloor.

In Frankrijk was de adel vóór de Revolutie gedwongen in de directe omgeving van de koning te verblijven, wilde men gunsten ontvangen. Daar ontstond een rijk bloeiend hof-

leven vol uiterlijk machtsvertoon, waarin men tegen elkaar op concurreerde om zijn positie aan het hof te behouden en/of te verstevigen. Dit zou er op het gebied van de voeding toe geleid hebben, dat er een voortdurende wedijver bestond in het zoeken naar nog meer verfijning in de voedingsmiddelen, de gerechten, het koken, de samenstelling en het gedrag tijdens de maaltijden. Toen de koks van de vroegere adel na de Franse Revolutie restaurants gingen openen, daalde deze verfijnde eetcultuur van het hof af naar de lagere sociale groepen, die daar, vanwege de altijd werkzame drang om hogere kringen te imiteren, al lang reikhalzend naar hadden uitgezien. Dit verklaart volgens Mennell onder andere waarom er in Frankrijk onder alle lagen van de bevolking vrij goed gegeten wordt en waarom er meer van het eten genoten wordt.

Hoe vlot, boeiend en inspirerend dit boek ook geschreven is, deze kwaliteiten verhullen niet dat de voeding hier eenzijdig, namelijk vanuit een sociologische invalshoek, benaderd wordt; eigenlijk is de voeding in deze studie alleen gebruikt als middel om de verschillen in de sociale machtsverhoudingen tussen Frankrijk en Engeland aan te tonen. Sociale wedijver is echter maar één factor, die invloed uitoefent op de voeding. Ze verklaart zeker niet het hele voedingspatroon. In feite heeft Mennell in dit boek geprobeerd Elias' civilisatietheorie, met distinctie en imitatie als drijvende krachten, naar het terrein van de voeding toe te kopiëren. Zijn theorie was niet zozeer het resultaat van zijn onderzoek, maar ze lag, evenals de wijze waarop de gegevens geïnterpreteerd moesten worden, bij voorbaat vast.

In dezelfde geest heeft Mennell – op verzoek van het tijdschrift *De Gids* – geprobeerd het bestaan van een Nederlandse voedingsstrategie te verklaren (*Eten in Nederland*. De Gids 150 nr. 2/3 (1987) p.199-207). Zonder dat hij de Nederlandse voeding kent of heeft bestudeerd, komt hij op grond van de door hem in zijn proefschrift ontwikkelde theorie tot algemene uitspraken. Doordat hier in het verleden, evenals in Engeland, geen absolutistisch hof ontstaan is, heeft de kookkunst volgens hem in beide landen een overeenkomstige ontwikkeling doorgemaakt. Omdat een navolgenswaardige hofcultuur waar professionele koks de maaltijden toebereidden en waartegenover de lagere adel zijn stand moest zien op te houden, ontbrak, kon hier geen haute cuisine ontstaan; wel ontwikkelde zich een huis-, tuinen- en keukentraditie van degelijke boerenkost die in Nederland tot de tweede wereldoorlog algemeen was. Mogelijk vanwege zijn gebrek aan feitelijke kennis over de Nederlandse situatie en tevens op grond van wat kanttekeningen van vrienden en collega's uit Nederland en een niet erg omvangrijke literatuur op dit gebied blijkt Mennell er in dit artikel, zij het aarzelend, wat eerder toe geneigd naast standverschillen ook de mogelijkheid van andere verklaringsfactoren, in dit geval het calvinisme, open te houden.

Onderzoekers op voedingsgebied kunnen met deze sociologische benadering zeker hun voordeel doen, mits ze zich realiseren dat er ook andere niet te verwaarlozen verklaringsfactoren zijn voor het ontstaan van regionale en/of nationale verschillen in de smaak of in andere voedingsgewoonten, bijvoorbeeld agrarische, economische en klimatologische omstandigheden, traditie, mentaliteit, de beschikbaarheid van bepaalde materiële zaken en dergelijke. – Jozien Jobse.

Molen, S.J. van der. *Het Fries kostuum en de streekdrachten van Hindeloopen, Ameland en Terschelling*. Augustinusga 1987, Lykele Jansma. 110 p.; talr. ill.; ISBN 90-62-72-03-07.

Vergelijking van de kleding die in Friesland gedurende de zestiende eeuw werd gedragen met de als typisch Fries beschouwde dracht van de late negentiende eeuw doet zelfs de meest overtuigde voorstander van de stelling dat streekculturen sinds de middeleeuwen weinig veranderd zijn tot de conclusie komen dat dat in ieder geval voor de kleding niet opgaat. Bij het lezen van Van der Molens boek, waarin chronologisch de ontwikkeling van de Friese

dracht geschetst wordt, komt steeds meer het beeld op dat het, net zoals bij de 'burgerkleding', een komen en gaan van modetrends is geweest die de kleding en de sieraden van de Friese mannen en vrouwen bepaalden. Typisch Fries was die dracht ook lang niet altijd te noemen. Volgens Van der Molen kun je eigenlijk alleen in de late achttiende en gedurende het grootste gedeelte van de negentiende eeuw spreken van een typisch Fries vrouwenkostuum, gekenmerkt door de floddermuts en het oorijzer. Dit kostuum werd echter niet door iedereen gedragen, adel en patriciërs volgden de algemene Europese mode en ook waren er weer in het kostuum verschillen aan te wijzen die bepaald werden door de streek of de sociale groep van de draagster.

Kortom, Van der Molen schetst een beeld van vrijwel constante verandering in de kleding van de Friezen. Hij baseert zich daarbij op een grote hoeveelheid bronnen, waarbij, naast de gemeengoed wordende boedelinventaris, vooral het gebruik van dagboeken, achttiende-eeuwse rijmen en reisbeschrijvingen opvalt. Uit zijn bronnencitaten blijkt de enorme kennis van de archieven die deze nestor van de Friese volkskunde in zijn lange wetenschappelijke leven heeft opgedaan. Het is daarom des te meer te betreuren dat deze bronnen niet op een meer systematische wijze bewerkt zijn. Ze werden slechts gebruikt om uitvoerig uit te sprokkelen, zodat ondanks de vele interessante gegevens Van der Molens verhaal soms een wat onevenwichtige indruk maakt. Deze kritiek neemt niet weg dat dit boek grote kwaliteiten bezit. In de eerste plaats door het geijkte idee over de onveranderlijkheid van streekculturen opnieuw aan te vallen en in de tweede plaats door de grote hoeveelheid feitelijke informatie die de lezer krijgt aangereikt. – H.v.K.

Muziek in de Republiek. – Spiegel Historiae 22 nr. 4 (1987); 51 p. (157-207), tatr. ill.

Voor dit themanummer over het muziekleven ten tijde van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden schreef R.A. Rasch een inleiding waarin onder meer wordt toegelicht waaruit dat muziekleven of muzikale aspect van het leven destijds bestond. Als typerend en tot op de huidige dag karakteristiek gebleven kenmerken ervan noemt hij kleinschaligheid, verwevenheid met andere cultuuraspecten en internationalisme. In de zeven opgenomen artikelen, variërend van louter descriptief tot meer analyserend en verklarend, wordt telkens een facet van het vroegere muziekleven onder de loep genomen. In volgorde van plaatsing is dat de muzikale praal, propaganda en symboliek tijdens de intocht van vorstelijke en/of adellijke personen in de eerste decennia van de Tachtigjarige Oorlog (Th. Wind, p. 160-164); het gebruik en de betekenis van het politieke lied bij uitstek, het 'Geuzen'-lied, en het gebruik van teksten en melodieën uit eigen of vijandelijk kamp voor politieke of godsdienstige (in de praktijk dikwijls samenvallend) doeleinden (L.P. Grijp, 165-171); de moeizame en weinig succesvolle pogingen van de Nederlandse gereformeerde elite om de kerkbezoekers vertrouwd te maken met de 124 melodieën waarop de 150 door Datheen berijmde psalmen dienden te worden gezongen alsmede om hun zingtechniek tenminste enigszins te verbeteren (F.H. Matter, 172-178); de invloed die de componist Jacques Vredeman in het begin van de zeventiende eeuw heeft uitgeoefend op het Collegium Musicorum in Leeuwarden (H.P. Algra, 179-184); de tussen 1638 en 1664 in de Amsterdamse schouwburg ten gehore gebrachte toneelmuziek die, aangezien in die tijd toneel een van de belangrijkste vormen van openbare cultuur was, een duidelijk stempel heeft gedrukt op de Nederlandse muziek uit de zeventiende eeuw (R.A. Rasch, 185-190); de functie van het orgelspel en de rol die de kerkmusicus en componist Sybrandus van Noordt heeft gespeeld in het Amsterdamse en Haarlemse (gereformeerde) kerkmilieu (A.G. Soeting, 191-195) en ten slotte, toegespitst op de uit Frankrijk gevluchte Hugenoot Estienne Roger, het (muziek)uitgeverijwezen dat juist in

Amsterdam, dankzij het daar heersende politieke en economische klimaat, kon gedijen (P. Schuurman, 196-200). – M.v.D.

Rituels contemporains. – Terrains. Carnets du patrimoine ethnologique 8 (1987), p. 3-76.

In dit themanummer komen een aantal uiteenlopende moderne riten aan de orde, zoals de gebruiken van de aanhang van een Franse en een Italiaanse voetbalclub, verloofsgebruiken in de Vendée, inwijdingsriten bij een Franse pedagogische academie en gebruiken bij de jacht op Corsica en in de Ardennen. – H.v.K.

Sigal, Pierre-André. *L'homme et le miracle dans la France médiévale (XIe-XIIIe siècle).* Paris 1985, Les Éditions du Cerf. 349 p., 9 krt., 5 graf.; Ffr 100,-; ISBN 2-204-02315-9.

Hoezeer de onbesuisde tegenstanders van een kwantificerende aanpak van cultuurverschijnselen ongelijk hebben, wordt aangetoond door dit mooie, evenwichtig gecomposeerde en goed geschreven boek waarin ruim 240 mirakelboeken van het hoogmiddeleeuwse 'Frankrijk' (met een zwaar accent op wat wij eerder de Zuidelijke Nederlanden zouden noemen) gezamenlijk en systematisch aan een kwantitatieve analyse worden onderworpen. Het boek is een verkorte bewerking van Sigals grote dissertatie uit 1981 en vormt een synthese van de studies die hij sinds zijn eerste, opzienbarende artikel over de wonderen van Saint Gibrien te Reims in de *Annales E.S.C.* van 1969 heeft doen verschijnen. Sigals vertrekpunt is simpel. Uitgaand van de grote frequentie van mirakelverhalen in de bronnen, wil hij weten wat de rol en de plaats van het wonder in de (hoog)middeleeuwse samenleving zijn geweest. Eerste probleem: wat is dan een wonder? Een puur theoretische definitie heeft weinig zin, aangezien deze in elk geval verwijst naar het 'buitengewone' karakter van het wondergebeuren en dus naar een waarnemingscategorie. De waarnemers zelf – zij die het wonder als wonder hebben geduid – dienen dus bij de bestudering te worden betrokken. Met andere woorden, de wonderpraktijk moet worden bestudeerd: voorwaarden, vorm en definitie van het wonder, begunstigers en getuigen. Vandaar Sigals keus voor reeds in de eigen tijd als mirakelcollecties samengestelde of erkende bronnen: in totaal 76 *Vitae* en 166 verzamelingen *Miracula* of *Translationes*, die gezamenlijk meer dan 5000 wonderen bevatten. De band tussen mirakelen en reliekencultus heeft Sigal ertoe gebracht de onderzochte periode te beperken tot het hoogtepunt van die cultus, te weten de elfde en twaalfde eeuw (en wel vooral de jaren 1050-1150). Tegen laatstgenoemde keus zou overigens wel wat in te brengen zijn, want ik zou me heel goed kunnen indenken dat het mirakel ná die periode andere kenmerken gaat vertonen omdat het bijvoorbeeld minder met reliekencultus, maar meer met beeldenverering of wonderbaarlijke gebeurtenissen van andere aard samenhangt. Maar natuurlijk moet ergens een grens worden getrokken; Sigal wenst duidelijk een samenhangend beeld te schetsen met behulp van een dwarsdoorsnede, zonder zich uit te laten over eventuele ontwikkelingen buiten de gekozen periode.

Na een korte inleiding analyseert Sigal in een zestal hoofdstukken op methodische wijze het door hem samengestelde corpus van teksten. In het eerste hoofdstuk stelt hij het krachtdadig karakter, de *virtus*, van de heiligheid aan de orde: wonderen zijn immers het teken bij uitstek van heiligheid; de heilige is, in navolging van Christus, vóór alles een wonderdoener, zowel tijdens zijn leven als na zijn dood. Overigens hoeven die wonderen op zichzelf niet steeds de natuurlijke orde te buiten te gaan; het buitengewone element kan ook te maken hebben met het tijdstip, de perceptie of de betrokken personen. Wezenlijk is wel de persoonlijke tussenkomst van de heilige, gematerialiseerd via zijn overblijfselen, de relie-

ken. Deze spelen dan ook een des te belangrijker rol bij de mirakelcultus daar zij, door de *translatio*, een ruimere spreiding van de krachtdadige aanwezigheid van de heilige mogelijk maken en als het ware een vaste, betrouwbare voorwaarde voor het mirakel scheppen. Hoofdstuk II analyseert dat mirakel vanuit het oogpunt van de schier commerciële ruil- of contractverhouding tussen vrager en wonderdoener die het impliceert. Wie een heilige om een wonder vraagt, belooft een tegenprestatie. Hij draagt zichzelf (als *sainteur*) of een van de zijnen aan de heilige op of geeft een wijgeschenk (*ex-voto*) dat door zijn vorm, uitvoering, afmetingen, gewicht of symboliek in een zeer bepaalde, nauwkeurig herkenbare relatie staat tot de verkregen gunst. Juist die in het vooruitzicht gestelde beloning maakt de geestelijke aandring op de heilige inniger en prest hem als het ware om zijn taak naar behoren te vervullen. De fundamentele eenheid tussen de wereld van de levenden en die van de doden komt hier wel heel duidelijk naar voren. In hoofdstuk III worden de verschillende wijzen beschreven waarop men wonderen probeerde te verkrijgen, ja te organiseren: de individuele of collectieve bedevaart, heilighdomsvaart of processie, en het daarbij gevolgde ritueel van gebed en belofte, boete, incubatie (de genezingslaap in het heilighdom), al dan niet vergezeld van visioenen die de impetrant onthullen wat hij of zij moet doen om de gevraagde gunst te verkrijgen, en tenslotte de controleprocedures van het mirakel door het bevoegd gezag. Dit hoofdstuk laat zien dat het wonder allerminst een toevalstreffer was of volkomen onverwacht, als een donderslag bij heldere hemel, geschiedde. Integendeel, het vond vrijwel steeds in sterk geritualiseerde omstandigheden plaats en beantwoordde aan nauwkeurig vastgelegde codes, waardoor de heilige wonderdoener evenzeer aan banden werd gelegd als de aanvrager.

Vandaar ook de 'specialisatie' van bepaalde heilighdommen in welomschreven typen gunsten. Hoofdstuk IV preciseert de dynamiek van de wondercyclus, die steeds binnen een bepaald tijdstraject en in een welomschreven ruimte plaatsvond. Het initiatief lag niet zelden bij de 'volksvroomheid', maar de cultus werd al spoedig geofficialiseerd door de kerk, terwijl geestelijke (gewoonlijk klooster-)gemeenschappen de organisatie van het heilighdom, het beheer van de reliekencultus en de verspreiding van de faam ervan voor hun rekening namen, als ze al niet zelf aan de oorsprong ervan lagen, al dan niet uit zucht naar concurrentie met heiligen van rivaliserende kloosters. De eigenlijke mirakelconjunctuur duurde – althans volgens de gegevens uit de mirakelboeken – maar kort: de helft van de geregistreerde wonderen vond gewoonlijk plaats in een periode van één tot drie maanden, vaak in de lente en dan nog meestal tijdens de liturgische diensten in het weekend (hetgeen laat zien dat liturgisch leven en mirakelcultus nauw in elkaar grepen). Daarna ebde de belangstelling snel weg. Een en ander heeft natuurlijk te maken met de beperking van de meeste heilighdommen tot een lokaal of regionaal bereik; het overgrote deel van de begunstigden blijkt volgens Sigals recruteringskaarten van relatief dichtbij te komen: maximaal 60 km, d.w.z. één tot twee dagreizen. Elk heilighdom kent op die regel zijn min of meer schaarse uitzonderingen, maar die zullen gewoonlijk als toevallige passanten of getuigen van reeds eerder bestaande relaties moeten worden gezien, niet als bewijs van de wereldwijde faam van zo'n cultus. Onder die passanten vallen vooral de Compostellagangers op, die door hun eenzaamheid, armoede en lichamelijke conditie zeer ontvankelijk voor de mirakelatmosfeer schijnen te zijn geweest. Het in de nabijheid van twee grote Compostellaroutes gelegen heilighdom van O.L.V. te Rocamadour ontleende in eerste instantie aan die geografische ligging, en pas later aan eigen roem, zijn internationale recruitering.

De laatste twee hoofdstukken zijn gewijd aan één statistische bewerking van de verkregen gunsten. Hoofdstuk V kwantificeert de genezingen, die 57% van de gunsten uitmaken. De meest voorkomende zijn: genezing van motorische gebreken zoals verlammingen (34%), van oogziekten (18% in totaal, doch liefst 26% van de wonderen bij het

leven van de heilige) en oorzichten (11%), van geestesziekten (9%); de rij wordt gesloten met 2 % tenlevenwekkingen van gestorvenen, veelal kinderen. Deze proporties stemmen overeen met de bevindingen van bijvoorbeeld R.C. Finucane, A. Vauchez, M. Rouche en D. Harmening voor nabije perioden. De daling van het aantal genezingen van verlamming en waanzin in de latere middeleeuwen schrijft Sigal op rekening van het groeiend gebruik om op afstand een gelofte te doen, waardoor ook andere, in de hoge middeleeuwen schaars vertegenwoordigde ziekten (zoals allerlei soorten kooitsen, huidziekten en besmettelijke aandoeningen) binnen het bereik van de wonderdynamiek kwamen. Merkwaardig is de evidente oververtegenwoordiging van de mannen en vooral de jongens onder de genezenen. Sigal wijt deze aan de meerwaarde die de man in de middeleeuwse beschaving boven de vrouw bezat. Interessant is tenslotte de uitsplitsing van de wonderen naar sociale status en duur van de ziekte: hoe hoger men in de samenleving geplaatst was, des te sneller nam men zijn toevlucht (of moeten we zeggen: kon men zijn toevlucht nemen?) tot een heilige. Zo wacht slechts 30% van adel en geestelijkheid langer dan een jaar, tegen 60% van de mannen en 70% van de vrouwen uit de volksklasse, en liefst 76% van de jonge meisjes, die kennelijk geen haast waard werden geacht. Niet iedereen was met andere woorden voor het wonder gelijk. In hoofdstuk VI worden tenslotte de 43% overige wonderen behandeld, met als belangrijkste groep de kastijdingen of strafwonderen (12% van het totaal) ten aanzien van personen die vee, oogst of goederen hebben vernield of gestolen, heiligschennis hebben gepleegd of anderszins zwaar gezondigd. Aanvallen op personen worden slechts gestraft als die personen uitdrukkelijk onder de bescherming van kerk of heilige staan, zoals monniken, clerici of pelgrims. Kennelijk trad het wonder niet in concurrentie met de wereldlijke rechtsmacht. De andere categorieën gunsten (bescherming tegen allerlei gevaren, bevrijding van gevangenen, visioenen, voorloop, enz.) blijven elk tot enkele procenten beperkt.

Daarbij valt op dat zwangerschapswonderen zeer zeldzaam zijn (0,5%). Ongetwijfeld terecht schrijft Sigal dit op rekening van het registratieprobleem; de verhoring door de heilige kon in het geval van een afgesmeekte zwangerschap immers pas maanden na de gelofte, wanneer de impetrante reeds lang weer naar huis was teruggekeerd, worden geconstateerd. De geregistreerde wonderen uit deze categorie betreffen dan ook vooral vrouwen uit de hogere standen die in staat waren ná de verhoring weer een nieuwe reis naar het heiligdom te maken of een afgezant met een bericht te sturen.

Al met al schetst Sigal in dit boek door de analyse van het corpus mirakelverhalen heen een verbluffend levendig beeld van een aantal aspecten van de hoogmiddeleeuwse samenleving, zoals geloofsbeleving, lichamelijkeheid, man/vrouw-verhouding, tijds- en afstandsbesef, rituelen en gebruiken, ziekten en maatschappelijke problemen. Dat er niettemin nog wel enkele vragen open blijven staan, ligt meer aan de implicaties van de gekozen methode dan aan de analyse op zichzelf. Zo komt het mij voor dat de hier gekozen 'groot-Gallische' benadering te weinig ruimte laat voor een juiste appreciatie van eventuele culturele verschillen binnen het territorium van het huidige Frankrijk. Sigal wil het materiaal zelf laten spreken, van binnenuit. Hij meent kennelijk dat de grootst mogelijke kwantiteit van bronnen, binnen een zo weids mogelijk ruimtelijk kader, alle mogelijke 'subjectieve' temporele omstandigheden te wijten zijn. Sigal zoekt in eerste instantie naar doorsneerresultaten, naar gemiddelden en globale indrukken, naar een soort objectieve, 'zuivere' generalisaties. Pas daarna gaat hij differentiëren; het globale gemiddelde wordt daarbij als maatstaf aangelegd voor wat lokaal als bijzonder mag worden aangemerkt. Die maatstaf is echter een loutere constructie van de historicus, het lokale is de realiteit. Het zou dan ook logischer zijn geweest, en meer conform aan de huidige stand van de theorievorming in de cultuurgeschiedenis, als de omgekeerde werkwijze was gevolgd en dus van het bijzondere of

regionale naar het algemene was gegaan, voorzover althans geoorloofd. We zijn ons thans meer dan enkele decennia geleden bewust van de eigen inbreng van de historicus bij de vorming van zijn corpus, bij de vaststelling van de grenzen ervan, bij de analyse en interpretatie van zijn materiaal. Sigals algemene beeld, hoe indrukwekkend ook, roept minstens evenveel vragen op als het beantwoordt. En wel vanwege zijn wat simplistische kwantitatisme, kenmerkend voor de jaren zestig waarin hij zijn onderzoek begon. Hier wreekt zich ongetwijfeld de lange duur van de monumentale Franse thèse d'Etat (onlangs overigens afgeschaft), waarvan de uitgangspunten in een tijd van versnelde ontwikkeling op het gebied van theorieën en methoden even snel dreigen te verouderen. Het is jammer dat Sigal de tijdspanne tussen zijn promotie (1981) en de publikatie van zijn boek niet heeft aangegrepen om minstens een hoofdstuk aan de veranderende problematiek te wijden en een aantal samenhangende uitgangshypothesen in te bouwen. Nu heeft hij een ongetwijfeld zeer fraai, maar strikt empirisch onderzoek van een enorme vracht materiaal verricht, waarbij de spanning van één of meer centrale hypothesen node wordt gemist. Een ongetwijfeld gaat hij te vanzelfsprekend voorbij aan de problemen die zo'n benadering 'van binnenuit' bij de analyse kan oproepen. – Willem Frijhoff.

Sits. Oost-west relaties in textiel. Redactie: Ebeltje Hartkamp-Jonxis. Zwolle 1987, Uitgeverij Waanders. 216 p., talr. ill.; ISBN 90-6630-86-8 (pb.) en 90-6630-83-3 (geb.).

Dit boek is verschenen ter begeleiding van de tentoonstellingen die tegelijkertijd in een drietal musea, het Nederlands Openlucht museum, het Groninger Museum en het Haags Gemeentemuseum, gehouden zijn rond het thema sits. Men heeft gepoogd allerlei aspecten van deze vooral in de zeventiende en achttiende eeuw zo populaire Indiase stof in een achttal korte studies aan de orde te stellen. Een deel van deze artikelen is te (kunst)historisch om in dit tijdschrift te bespreken. Ze behandelen de wijze waarop de VOC in India een handelsnetwerk, o.a. ter verkrijging van deze stof, opzette, de reis van de sits naar Nederland, de techniek van de sitsvervaardiging en van de katoendruk, een Europese imitatiesits, de handel in deze stoffen in Nederland en tenslotte de motieven die er op sits aangetroffen worden.

Drie artikelen zijn echter wel van volkskundig belang. Twee daarvan behandelen voornamelijk de sits als modeverschijnsel in hogere kringen. Eén auteur, Hanneke van Zuthem, die het gebruik van sits als stof voor kledingstukken heeft onderzocht, hanteerde van meet af aan een algemenere invalshoek (*Boeren en burgers in katoen*, p. 65-75). Zij wilde kijken wat voor kledingstukken er van sits gemaakt werden en door wie ze wanneer en waar gedragen werden. De belangrijkste bron die ze voor het beantwoorden van die vragen gebruikte was de boedelinventaris. De gegevens uit deze bron werden aangevuld met contemporaine literatuur en bewaard gebleven kledingstukken uit museumcollecties. Natuurlijk moet men zich bij zo'n ambitieuze vraagstelling altijd beperken tot een paar steekproeven. Zij koos daarvoor de inventarissen van Weesp en Weesperkarspel (tussen 1675 en 1850), die aan een zeer uitgebreid onderzoek onderworpen werden, en een selectie van inventarissen uit Hindeloopen en Oirschot, waarbij het Hindelooper voorbeeld werd gekozen omdat van deze plaats bekend is dat er in de voormalige klederdracht zeer veel sits gebruikt werd. De Weesper inventarissen laten duidelijk zien dat de bloeiperiode voor de sits in de tweede helft van de achttiende eeuw heeft gelegen. Zijn het aanvankelijk nog vooral de rijken die sits aanschaffen, na 1750 komt de stof ook bij de middengroepen veelvuldig voor. Vrouwen maakten meer gebruik van sits dan mannen. Vooral jakken en rokken van sits waren erg populair. Een duidelijk verschil tussen stad en platteland viel voor de gehele bestudeerde periode niet te constateren. Voor een indruk van de populariteit van sits in andere streken van Nederland waren de steekproeven in de Hindelooper en Oirschotse boedelinventarissen

natuurlijk onvoldoende. Wel ondersteunden ze het beeld dat met behulp van andere bronnen verkregen was, nl. dat de sits voornamelijk is gedragen in het noordelijk gedeelte van het land. Hoe het proces van het verdwijnen van sits uit de stedelijke mode en het langer blijven voortleven in sommige streekdrachten, nu nog het meest sprekend in Bunschoten-Spakenburg, precies is verlopen zal onderwerp moeten zijn van verdere studie. Deze studie zou misschien nog eens plaats kunnen vinden in het kader van een breder opgezet streekdrachtenproject.

Frits Scholten (*Het interieur 'op d' Indische manier'*, p. 43-53) plaatst het gebruik van sits als (wand)decoratie in een groot Europees perspectief. In de zeventiende en achttiende eeuw vonden er belangrijke veranderingen plaats in de huisinrichting. Men streefde naar kleurrijke harmonieuze interieurs. De exotische sits paste goed in deze tendens. De import en het gebruik ervan moet dan ook niet gezien worden als een locale modegril, maar als een wijdverbreid Europees verschijnsel.

Mary C. de Jong (*Sits en bedrukte katoen in de negligé-kleding van de hogere standen*, p. 55-64) is, net zoals Scholten, in de eerste plaats geïnteresseerd in de plaats die de sits innam binnen de modeopvattingen van de hogere klasse. Zij begint haar verhaal met een referentie naar de kleding- en weeldewetten die het soort kleding dat door de verschillende standen gedragen werd voor de Franse revolutie bepaald zouden hebben. Zij geeft hierbij de indruk dat ook voor Nederland – daar gaat het artikel immers grotendeels over – dergelijke wetten gegolden hebben. Een misvatting die door haar eigen en Van Zuthems gegevens wordt weersproken. – H. van Koolbergen.

De smaak van de elite. Amsterdam in de eeuw van de beeldenstorm. Redactie: Renée Kistemaker en Michiel Jonker. Amsterdam 1986, Amsterdams Historisch Museum/ De Bataafsche Leeuw. 112 p.; 180 ill., ISBN 90-6707-123-4.

In een zestal musea werd onder de noemer “De eeuw van de Beeldenstorm” in 1986 een reeks tentoonstellingen gehouden. Het Amsterdams Historisch Museum verzorgde bij die gelegenheid een tentoonstelling over het culturele leven van de Amsterdamse elite in de zestiende eeuw. Een veertigtal portretten van leden van het patriciaat vormde de kern van deze tentoonstelling. Deze portretten hebben weer als bron gediend voor enkele van de bijdragen in het boekwerkje dat naar aanleiding van de tentoonstelling werd uitgegeven. Voor B.M.A.M. du Mortier waren deze portretten bijvoorbeeld de belangrijkste bron voor een beschrijving van de veranderende kledingmode van het Amsterdamse patriciaat. Naast deze bron werd een grote hoeveelheid ander materiaal (o.a. rekeningen, inventarissen, landsbeschrijvingen en woordenboeken) gebruikt. Hierdoor krijgt de lezer een zeer gedetailleerde schets van de openvolging van verschillende in die tijd in mode zijnde kledingstukken. Of deze schets altijd even precies is, waag ik echter te betwijfelen. Du Mortier merkt op dat er een verschil is tussen de kleding op de laat zestiende-eeuwse portretten en de beschrijvingen van de Hollandse mode door buitenlanders. Terwijl de verschillende reisbeschrijvingen reppen van de kleine kragen van de Hollandse vrouwen laten de portretten juist vrouwen zien met grote ‘molensteen’kragen. Voor Du Mortier is dat reden om op te merken dat de Hollandse kragen beslist niet veel ondergedaan hebben voor de kragen die in het buitenland gedragen werden. Hij verleent hier prioriteit aan de afbeelding zonder dat de bron naar behoren gewogen wordt. Zou het niet zo kunnen zijn dat de Hollandse vrouwen zich dan wel met deze grote kragen lieten portretteren, maar overigens de voorkeur gaven aan eenvoudiger kledij? Een systematischer onderzoek van andere bronnen zou hier verduidelijking kunnen geven.

P. Wardle gebruikte dezelfde portretten voor een artikel over de in de zestiende eeuw opkomende mode van de versiering met borduurwerk en kant. Als gevolg hiervan werd bor-

duren en kantklossen in de loop van de zestiende eeuw steeds meer als een vrouwelijke deugd gezien.

J. Baart leverde voor dit boek twee artikelen waarin de belangrijkste bron niet de portrettenverzameling vormde, maar de voorwerpencollectie van de Amsterdamse Archeologische Dienst. In het eerste artikel behandelt hij het leren wambuis, een in de zestiende eeuw in de mode rakend kledingstuk, dat z'n oorsprong vindt in de laat-middeleeuwse soldatenkleding. In het tweede artikel komt het majolica en faience aan de orde. Dit kostbare aardewerk, waarin verschillende typen zijn te onderscheiden, kwam in de zestiende eeuw beduidend meer voor dan in de eeuw daarvoor, maar bleef toch bijna uitsluitend beperkt tot de hogere standen. – H.v.K.

Volkscultuur. – Focaal. Tijdschrift voor antropologie nr. 4 (1986); 111 p.; f 7,-; ISSN 0920-1297.

Dit themanummer van Focaal staat volgens de inleiding in het teken van de controverse tussen de culturele en historische disciplines, een controverse die zich vooral zou uiten in de 'interpretatie van het bronnenmateriaal' (p. 2). In de verschillende bijdragen wordt om deze controverse te verkennen een aantal onderwerpen met behulp van volkskundig en historisch materiaal uitgewerkt. Deze onderwerpen hebben alle betrekking op het "volksleven in georganiseerd verband": vandaar dat de achterflap 'volkscultuur' als thema van het tijdschrift afficheert. De inleiding leert ons verder echter niets over de inhoud van deze controverse, net zo min als de bijdragen zelf. Alleen in het artikel van Ariëns worden verschillen in interpretatie tussen antropologen en historici geconstateerd. Het wordt derhalve grotendeels aan de lezer zelf overgelaten om achter de aard en oorzaak van die verschillen te komen.

Dit neemt niet weg dat de artikelen over het algemeen degelijke studies zijn, waarbij van diverse bronnen gebruik is gemaakt. Bij het bestuderen van de (Limburgse) schutterijverenigingen heeft Ilva Ariëns ("Daar komen de Schutters..." Een oriëntatie op het Limburgse schutterswezen, 4-23) bijvoorbeeld schutterijarchieven en kranten gebruikt, bronnen die ook bij beoefenaren van de lokale geschiedenis of de volkskunde welbekend zijn. In tegenstelling tot deze laatste staat haar echter een andere benadering van het onderwerp voor ogen. Historici en volkskundigen die zich met de Limburgse schutterij hebben beziggehouden stellen meestal het de 'Gemeinschaft' bevestigende en bevorderende karakter van de schutterijen centraal, Ariëns daarentegen pleit voor meer aandacht voor de sociaal-culturele betekenis van deze verenigingen. In mijn ogen terecht en als invalshoek bij de interpretatie van het verschijnsel ook zeer bekend bij niet-antropologen.

Volgens Ariëns voltrekt zich op dit moment een verandering in de functie van de schutterij. Vanaf de eenwording met Nederland in 1839 was de versterking van de Limburgse identiteit een belangrijke reden van bestaan. Veel aandacht werd daarbij geschonken aan het glorieuze verleden van de schutterijen. Voor jongeren is deze identificatie met het oude schutterswezen geen reden meer om lid te worden. Meer dan suggesties over wat op dit moment de schutterij voor jongeren dan wèl aantrekkelijk maakt geeft Ariëns niet. Hiervoor is een veel groter opgezette studie nodig, waarvoor hier slechts enige aanzetten werden gegeven.

Ger Rombouts ("En dat alles zediglijk geschiede...") Schuttersgilden en broederschappen van Zundert en Rijsbergen bezien in het licht van het katholiek clericaliseringsproces in de 19de eeuw, 24-42) doet zelfs, als we kijken naar de door hem gebruikte bronnen (negentiende-eeuwse verenigings-, parochie- en gildearchieven) niet onder voor de meest doorgewinterde lokale historicus. Zijn artikel haakt in op de belangstelling voor 'beschavings-offensieven'. Dat in de negentiende eeuw de katholieke kerk in Nederland een geslaagde poging deed het in de eeuwen daarvoor verloren terrein terug te winnen is bekend. Veel minder bekend is de manier waarop dat gebeurde. Rombouts geeft van zo'n lokaal bescha-

vingsoffensief, in dit geval met betrekking tot de broederschappen en gilden in Zundert en Rijsbergen, een mooi voorbeeld. Aanvankelijk namen de bisschoppen daarin het voortouw. Zij bestookten de pastoors met brieven waarin deze werden aangemaand om hun eigen gedrag en dat van de parochianen meer in overeenstemming te brengen met het kerkelijk ideaal. Het lijkt erop dat het effect van deze bisschoppelijke acties zich beperkte tot de elite. Vanaf 1841 echter kreeg Brabant te maken met de volksmissionarissen, rondtrekkende paters die gloedvolle preken hielden tegen de zedeloosheid, het drankmisbruik en andere goddeloze zaken. Het gevolg van deze missies was dat er ook bij de rest van de bevolking een verandering van gedrag optrad. Dit is o.a. te constateren in de veranderende gildereglementen en de oprichting van nieuwe devote broederschappen.

In de tweede helft van de negentiende eeuw waren het juist de dorpspastoors die de meest actieve rol speelden in de opbouw van het grotendeels nieuwe verenigingsleven. Geheel zonder conflicten ging dit niet – men probeerde soms nog vast te houden aan de oude praktijken – maar uiteindelijk zwichtte men toch voor de druk en kwam de katholieke kerk als oppermachtige winnaar uit de strijd.

In het artikel van Gerard Rooijackers (Spinningen in de pre-industriële plattelandsamenleving, 43-61) worden volksliederen en -verhalen, pastorale brieven en afbeeldingen gebruikt voor een tamelijk algemene schets van het verschijnsel spinningen. Spinningen, het op winteravonden bijeenkomen van meisjes en vrouwen om gezamenlijk te spinnen, is een gebruik dat in vrijwel geheel Europa voorkomt. Meestal kwamen later op de avond de jongens en mannen op bezoek en eindigden de spinningen met dansen, spelletjes en verhalen. Rooijackers behandelt de verschillende functies die de spinningen hadden, van pure brandstofbesparing tot ontmoetingsmogelijkheid voor toekomstige partners, en de oorzaken van hun verdwijnen.

Met de krant als belangrijkste bron heeft Jos Goltstein het ontstaan van een 'wijgevoel', een Limburgs chauvinisme, bij de inwoners van Sittard in de periode 1890-1930 onderzocht (Een onderzoek naar het ontstaan van het Limburgs chauvinisme, p. 62-82). Hij constateert dat pas rond het midden van deze periode van een werkelijk chauvinistische instelling gesproken kan worden. Dan worden er voor het eerst duidelijke pogingen ondernomen om de eigen taal en geschiedenis te cultiveren.

Tenslotte valt ook nog de uitgebreide bespreking van Wil van der Pas van Pierre-André Sigals *L'homme et le miracle dans la France médiévale (XIe-XIIIe siècle)* (Mens en wonder in de hagiografische literatuur van de volle middeleeuwen, p. 83-96) te vermelden, waarin wordt ingegaan op de kwaliteiten van hagiografische bronnen. – H.v.K.